বিজ্ঞানৰ সিপাৰে

শ্ৰীৰাধানাথ ফুকন

বিজ্ঞানৰ সিপাৰে

শ্ৰীৰাধানাথ ফুকন

গীতাৰ্থী সমাজ
গীতা ভৱন, যোৰহাট
১৯৫৫

বিজ্ঞানৰ সিপাৰে—

লিখক

শ্ৰীৰাধানাথ ফুকন।

যোৰহাট।

প্ৰকাশক আৰু স্বত্বাধিকাৰী

গীতাৰ্থী সমাজ

গীতাভৱন

যোৰহাট।

১২ আহিন ১৮৭৭ শক।

ইং ২৬। ৯। ৫৫

ছাপা কৰোতা—

শ্ৰীঘনকান্ত শইকীয়া

দৰ্পণ প্ৰেছ, যোৰহাট

মূল্য—ডেৰটকা।

প্ৰকাশকৰ নিবেদন।

শ্ৰদ্ধাস্পদ শ্ৰীযুত ফুকন ডাঙৰীয়াৰ বিজ্ঞানৰ সিপাৰে নামৰ এই পুথি খনি ৰাইজৰ আগত ডাঙি ধৰিবলৈ পাই আমি গৌৰৱ অনুভৱ কৰিছো। ইয়াৰ আগতে বেদান্ত দৰ্শন, সাংখ্য-দৰ্শন, গীতা আৰু কথাৰে উপনিষদ নামে চাৰিখন বহুমূলীয়া গ্ৰন্থেৰে তেখেতে আমাৰ সাহিত্যৰ সম্পদ বৃদ্ধি কৰিছে।

গীতা আৰু কথাৰে উপনিষদৰ দৰে গ্ৰন্থকাৰে এই পুথি খনিও গীতাৰ্থী সমাজৰ হাতত অৰ্পণ কৰিছে। আমি বৰ আনন্দেৰে কওঁ শ্ৰীযুত ফুকন ডাঙৰীয়াৰ গীতা প্ৰথম সংস্কৰণ প্ৰায় শেষ হৈ গল। তাৰ দ্বিতীয় সংস্কৰণ ছপাৰ কাৰণে দিয়া হৈছে।

এই পুথি খনিত বিজ্ঞান আৰু দৰ্শনৰ বহুমূলীয়া কথাবোৰ সৰল ভাষা আৰু সহজ উপমাৰে সকলোৱে বুজিব পৰাকৈ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। আমি আশা কৰো পুথিখান পাঠ্য পুথি হিচাবে ওখ থাপৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলৰ মাজত ব্যবহৃত হলে অশেষ কল্যাণ সাধিত হ'ব।

ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ হওক—এয়ে প্ৰাৰ্থনা।

গীতাভৱন,
যোৰহাট।
২৬। ৯। ৫৫

শ্ৰীধীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য,
প্ৰধান কাৰ্য্য-পৰিচালক,
গীতাৰ্থী সমাজ, যোৰহাট।

সৰ্বে অত্ৰ সুখিনঃ সন্তু সৰ্বে সন্তু নিৰাময়াঃ।
সৰ্বে ভদ্ৰাণি পশ্যন্তু মা কশ্চিৎ দুঃখভাক্‌ভবেৎ ॥

পাতনি

আমি গীতাৰ পাতনিত কৈছিলো যে পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ সংসৰ্গত থাকি আমাৰ পক্ষে পুৰাণ ভাব আৰু পুৰণি ভাষা অচিনাকি যেন হৈছে। বেদান্তৰ কথা আমাক উপনিষদৰ ভাষাৰে নকৈ, বিজ্ঞানৰ ভাষাৰে কলে হে আমি সহজে বুজিব পাৰোঁ। কথাটো হয় নে নহয়, পৰীক্ষা কৰি চাবৰ মনেৰে আমি অলপতে "কথাৰে উপনিষৎ" নামেৰে এখন সৰু কিতাপ লিখিছিলো। সেই কিতাপ খন দাৰ্শনিক অধ্যাপক কোকিলেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্যই ৫০ বছৰৰ আগেয়ে লিখা "উপনিষদেৰ উপদেশ" নামেৰে এখন অমূল্য গ্ৰন্থৰ ছাঁ লৈ লিখা হৈছিল। তেওঁৰ কিতাপখনত বেদান্তৰ জানিব লগীয়া প্ৰায়বোৰ কথা উপনিষদৰ মতেৰে আৰু উপনিষদৰ যুক্তিৰে আলোচনা কৰা আছিল। তেওঁৰ আচল কথাখিনি আমি বিজ্ঞানৰ ভাষালৈ অনুবাদ কৰিলত, সুবৃহৎ ৩০০ পৃষ্ঠাৰ "উপনিষদেৰ উপদেশ", ১১২ পৃষ্ঠাৰ "কথাৰে উপনিষৎ" হল। কিতাপ পঢ়ি বহুতে আমালৈ চিঠি দিলে।

প্ৰথমতে ৰায়বাহাদুৰ শ্ৰীদুৰ্গেশ্বৰ শৰ্ম্মাই লিখিলে :—

"কিতাপখন সৰু আৰু কথাখিনি কোমল। ইমান গধুৰ কথা ইমান কোমল কৰি আৰু সৰু কিতাপৰ আকাৰে বুজাবলৈ এটা বেলেগ শক্তি লাগে। সেই শক্তি আপোনাৰ হে। কোকিলেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ কিতাপ-

খনো ইমান সৰল আৰু সহজ বোধগম্য হোৱা নাই। ইয়াতকৈ কৰলৈ মোৰ কি আছে ?”

নলবাৰী সংস্কৃত কলেজৰ সুবিজ্ঞ অধ্যাপক শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী দেৱে লিখিছে :—

“এই পুথিখন ছাত্ৰৰ কাৰণে লিখা হৈছে যদিও, পণ্ডিতৰ কাৰণেও ইয়াত যথেষ্ট জ্ঞাতব্য বিষয় আছে। উপনিষদৰ আত্ম-তত্বটি ইয়াত যিমান সৰল আৰু সুমধুৰ ভাবে প্ৰকাশ কৰা হৈছে, ইয়াতোকৈ কোনোবাই ইয়াক ইমান কম কথাৰে অধিক সৰল কৰি কব পাৰে বুলি মই নাভাবো।”......

আগৰ কটন কলেজৰ অধ্যাপক, আমাৰ সকলোৰে সু-পৰিচিত শ্ৰদ্ধেয় শ্ৰীলক্ষ্মীনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী দেৱে আমাৰ প্ৰকাশকলৈ এখন প্ৰশংসাপত্ৰ লিখি এইদৰে শেষ কৰিলে :—

“মই গাৰ্গীৰ দৰে কব খোজো—অসমৰ ভাইহঁত, বহু মন্যেহং যদ্ অস্মাৎ [ফুকনাৎ] নমস্কাৰেণ........ পৃ ৬৮। ৭০ কথাখিনি বৰ মধুৰ হৈছে।
ফুকন ডাঙৰীয়া ‘শতং জীবতু ....।”

এইদৰেই আমি আৰু দুজনমান বন্ধুৰ পৰা চিঠি পালো। আমি অৱশ্যে বুজিলো যে এইবোৰ প্ৰশংসাবাদ আচলতে আমাৰ প্ৰাপ্য নহয়—এইবোৰ পাশ্চাত্য নতুন বিজ্ঞান আৰু তাৰ আলোচনা-পদ্ধতিৰ হে প্ৰশংসা। গধূৰ কথা সংক্ষেপে

বুজাব পৰা পাশ্চাত্য বিজ্ঞানৰ বৈশিষ্ট্য। এই কথাটো এতিয়া আমাৰ পণ্ডিত সকলেও স্বীকাৰ কৰা বুলি প্ৰমাণ হল।

এইদৰে উৎসাহিত হৈ আমি এতিয়া সাংখ্য দৰ্শনৰ আগেয়ে কৈ অহা কথাবোৰকে নতুনকৈ যুকিয়াই বিজ্ঞানৰ লগত ৰিজাইছো, আৰু বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছো যে সাংখ্য দৰ্শনৰ লগত অদ্বৈত বেদান্তৰ একো বিৰোধ নাই, যদিও মানুহে আছে বুলি ভাবে।

পাঠকসকলে মনত ৰাখিব যে এই কিতাপখন এটা মাত্ৰ চমু টোকা, যাৰ সহায়ত ছাত্ৰই সাংখ্য দৰ্শন আৰু বেদান্ত দৰ্শন বুজিবলৈ সহজ পাব। ইয়াক পঢ়িলেই সাংখ্য দৰ্শন বা বেদান্ত দৰ্শন পঢ়া নহয়। আৰু বিশেষ কথা এই যে এই কিতাপখন কথাৰে উপনিষদৰ পৰিশিষ্ট বুলি ধৰিব লাগিব।

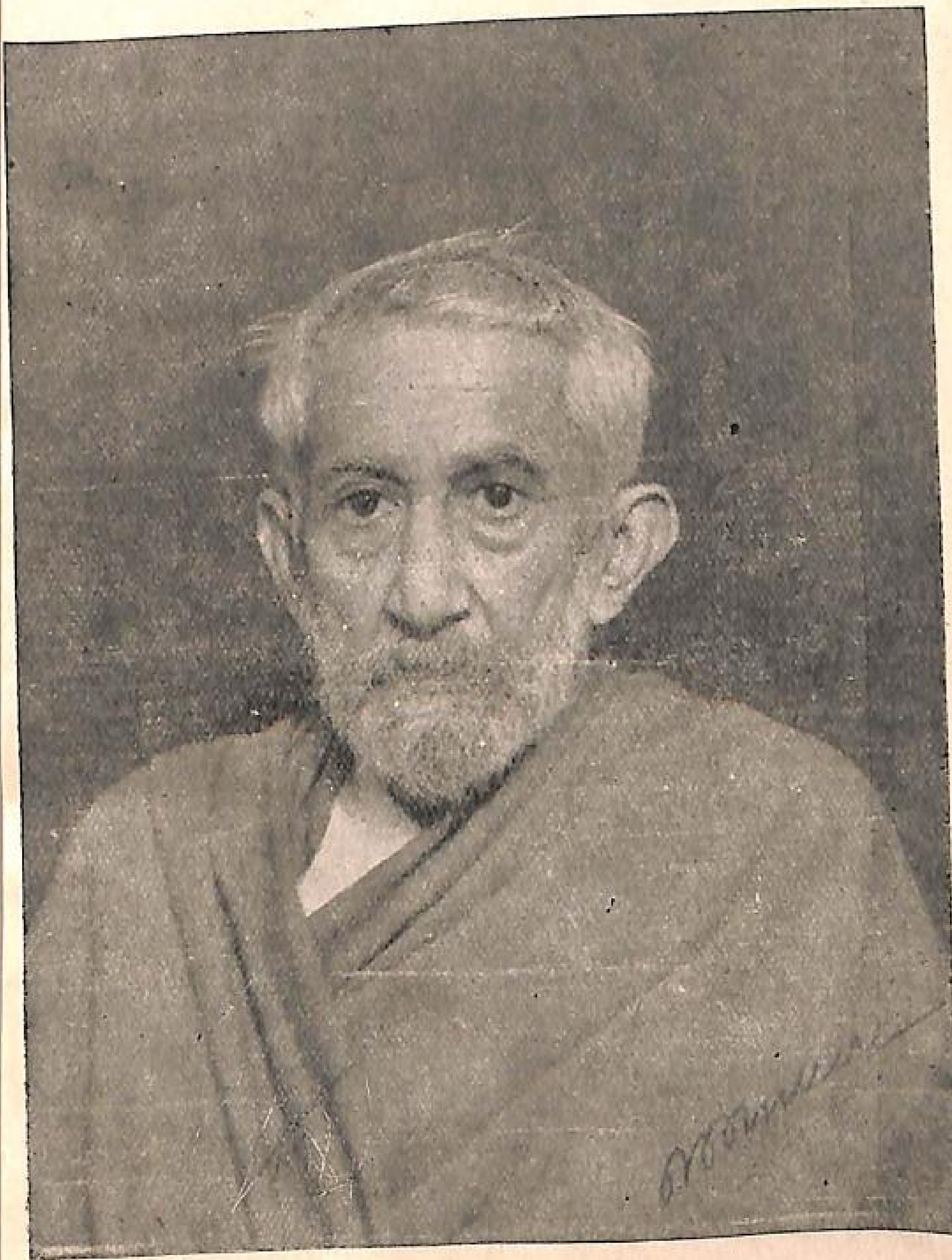
আমাৰ ভাতিজী ছোৱালী এজনীয়ে (শ্ৰীমতী আৰতি দেৱী বি, এ) হাতেৰে লিখা বহীখনি শুধৰাই নকল কৰি ছাপাখানালৈ দিলে। তাই ইমান কম বয়সতে সাংখ্য দৰ্শনৰ দুৰ্ব্বোধ কথাবোৰ বুজিছে বুলি জানি বৰ সন্তোষ পাইছো। ঈশ্বৰে তাইৰ মঙ্গল কৰক।

শ্ৰীৰাধানাথ ফুকন।

সূচী পত্ৰ।

The most beautiful thing we can experience is the mysterious. He to whom this emotion is a stranger, who cannot pause to wonder, is as good as dead.

—*Albert Einstein.*

বিজ্ঞানৰ সিপাৰে

বিজ্ঞানৰ সিপাৰে।

বিজ্ঞান মানৱ জাতিৰ উন্নতিৰ মূল। বিজ্ঞানৰ বলতে মানুহে আচৰিত আচৰিত কাম কৰিব পাৰিছে। এই বিজ্ঞানে আবিষ্কাৰ কৰা কল-কাৰখানা, ৰেল-জাহাজ, টেলিগ্ৰাফ আদি নহলে সভ্য জগতৰ কাম নচলে। বিজ্ঞানে আবিষ্কাৰ কৰা উড়া জাহাজ, ৰেডিঅ', চিনেমা, টেলিভিজন ইত্যাদি দেখি আমি বিস্ময় মানিছো। চন্দ্ৰলোকলৈ যাবলৈকো বিজ্ঞানে যত্ন কৰিছে। বিজ্ঞানালয়ত জড়-শক্তিৰ পৰা প্ৰাণ-শক্তি নিৰ্ম্মাণ কৰিব পাৰিম বুলি ভাবিও বিজ্ঞানে নানা ৰকম চেষ্টা আজি-লৈকে কৰি আছে। এইবোৰ দেখি জগৎ স্তব্ধ হৈছে; বিজ্ঞানৰ ওপৰন্ত অসীম শ্ৰদ্ধা হৈছে আৰু ভাবিছে যে বিজ্ঞানে কৰিব নোৱৰা কাম সংসাৰত নাই। বাস্তবিক, বৰ্ত্তমান মানৱ সমাজৰ সকলো ৰকম উন্নতিৰ মূলত যে বিজ্ঞান হে—এই কথা কোনেও নুই কৰিব নোৱাৰে।

যোৱা শতিকাৰ শেহলৈকে মানুহে ভাবিছিল আৰু বিশ্বাস কৰিছিল যে বিজ্ঞানে আবিষ্কাৰ কৰা নৈসৰ্গিক নিয়ম-বোৰ জানিলেই মানুহ সৰ্ব্বজ্ঞ আৰু সৰ্ব্বকাৰ্য্যক্ষম হ'ব। জগদ্বিখ্যাত পণ্ডিত Laplaceএ কৈছিল :—

"An intelligence, who for a given instant should be acquainted with all the forces by which Nature is animated and with the several positions of the entities composing it, if further his intellect were vast enough to submit those data to analysis, would include in one and the same formula the movements of the largest bodies in the universe and those of the lightest atom. Nothing would be uncertain for him; the future as well as the past would be present to his eyes. The human mind in the perfection it has been able to give to astronomy affords a feeble outline of such an intelligence ... All its efforts in search for truth tend to approximate without limit to the intelligence we have just imagined."

তাহানি আমেৰিকা আবিষ্কাৰ কৰিবলৈ গৈ, মাজ সাগৰত পৰি, কলম্বচে এদিন ভাবিছিল যে আটলাণ্টিক মহাসাগৰৰ অন্ত নাই। পাছত গৈ গৈ হে পাৰ দেখিলে। ঠিক সেই দৰেই আমিও এতিয়া বিজ্ঞান মহাসাগৰৰ মাজত পৰি

ভাবিছো যে ইয়াৰ পাৰ নাই ; বিজ্ঞানৰ শক্তিৰ অন্ত নাই। কিন্তু যিসকল বৈজ্ঞানিক অতি দূৰলৈ আগবাঢ়ি যাব পাৰিছে তেওঁবিলাকে বিজ্ঞান সাগৰৰ সিপাৰখন ৰিণিকি ৰিণিকি মনিব পাৰিছে।

Eddington এ কৈছিল :—

"We are now on the border land of the spiritual and the material worlds as approached from the side of the latter."

আজিকালি বিজ্ঞান জড়বাদী নহয়। ই আজিকালি আদৰ্শবাদী।

বিজ্ঞানৰ এই অত্যাশ্চৰ্য্য পৰিবৰ্ত্তন একে দিনাই হোৱা নাছিল। পোন প্ৰথমতে, বৰ্ত্তমান শতিকাৰ আদিতে, Einsteinএ এই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত কি আছে চাবলৈ, এজন যেন আমীন বা সজাতী পঠিয়াই দিলে। বৈজ্ঞানিক মেলত এই সজাতী জনক Einstein's observer বুলি মাতে। তেওঁ গোটেইখন বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ড পৰিভ্ৰমন কৰি, তন্ন তন্নকৈ বিচাৰি, ক'তো একো নাপাই, ঘূৰি আহি তিনিটি নতুন সম্বাদ দিলে—

(১) জগতত বস্তুৰ আচল স্বৰূপ আমি নেদেখো। ইয়াত দিক্ আৰু কালৰ এনে এটি আচৰিত সম্বন্ধ আছে যে ভিন্ন ভিন্ন ঠাইৰ পৰা নিজ নিজ গতি অনুসাৰে জীৱই জগতক ভিন্ন ভিন্ন ৰূপে দেখে। প্ৰত্যেকে ভাবে যে তেওঁৰ দেখাই হে সত্য দেখা আৰু ইবোৰে যদি আন ভাৱে দেখিছে তেন্তে সিহঁতৰ ভ্ৰম। এই জগতত আচল সত্য (absolute reality)

বোলা কথা এটা নাই। ইয়াত সকলো আপেক্ষিক। যি যেনে দেখে, তাৰ পক্ষে সেয়ে সত্য (আপেক্ষিক সত্য)। [আমাৰ শাস্ত্ৰতো এই দৰেই কয় যথা :—

ন তদস্তি ন যৎ সত্যং ন তদস্তি ন যন্মৃষা।
যদ্ যথা যেন নিৰ্ণীতং তৎ তথা তেন লক্ষ্যতে॥
যোগবাশিষ্ঠ ৰামায়ণ—৪।২১।৫৭]

(২) সজাতীজনে আৰু সম্বাদ দিলে যে এই জগতত কাল জ্ঞানো আপেক্ষিক। ভিন্ন ভিন্ন ঠাইত, ভিন্ন ভিন্ন গতি অনুসৰি, প্ৰাণীৰ ভিন্ন ভিন্ন কাল জ্ঞান হয়। কাৰো এক ঘণ্টাই কাৰো এযুগ। [যেনে ব্ৰহ্মাৰ এদিনে আমাৰ এক কল্প, দেৱতাৰ এদিনে আমাৰ এবছৰ—(আমাৰ সাংখ্য দৰ্শনৰ পাতনি চাওক।)]

(৩) আমি ভাবো যে এই জগৎখন অসীম অনন্ত, কাৰণ ইয়াৰ যদি কিবা সীমা আছে, তেন্তে সেই সীমাৰ বাহিৰে কি আছে আমি কল্পনা কৰিব নোৱাৰো। সেইগুণে আমি জগতক অসীম অনন্ত বুলি ভাবো। কিন্তু সজাতীজনে আহি এতিয়া সম্বাদ দিলেহি যে এই জগৎ অসীম অনন্ত নহয়। ইয়াৰ সীমা আছে; অন্ত আছে। ই অণ্ডাকাৰ বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ড—ই সসীম। কিন্তু ইয়াৰ সীমাৰ বাহিৰলৈ সজাতীজন যাব নোৱাৰিলে। সীমাৰ বাহিৰে কি আছে জানিব নোৱাৰিলে। [এয়ে সংক্ষেপতঃ আধুনিক আপেক্ষিতাবাদ— General and special theory of Relativity.]

এই তিনটি সম্বাদ ছদ্মবেশে আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন আৰু বেদান্ত। আমি হোৱা হ'লে এই সম্বাদ সাদৰে গ্ৰহণ কৰি শিৰত তুলি ললোহেতেন। কিন্তু সেই সময়ত ইউৰোপত অঙ্ক শাস্ত্ৰজ্ঞ মহা বৈজ্ঞানিকসকলৰ বাহিৰে ইয়াক আৰু কোনেও বুজিব নোৱাৰিলে। সেইবাবে মানুহে Einstein ক ইতিকিং কৰি মুখে মুখে কবলৈ ধৰিলে :—

Nature and Nature's laws
Lay hid in night,
God said, "Let Newton be"
And all was light.
But not for long,
For, the Devil howling "Ho!
"Let Einstein be"
Restored the Status quo.

Einsteinএ মধ্যাকৰ্ষণ (যাক আমি আধাৰ শক্তি বোলো) বুলি এটি শক্তিৰ কল্পনা নকৰাকৈ, নক্ষত্ৰাদিৰ গতি স্থিতি আদি কেৱল এটি কাল্পনিক দিকাল ৰেখাৰ (Curvature of space-time) সহায়েৰে গণনা কৰি দেখুৱালে। লাহে লাহে আপেক্ষিতাবাদ (Theory of Relativity) ইউৰোপত সকলোৰে বুজা হ'ল।

Lord Rutherfordএ ইতিমধ্যে, ১৯১২ চনত পৰমাণু-বোৰ ফালি দেখুৱালে যে তাৰ ভিতৰত বিজুলী-বিন্দু

(Electrons) আৰু বিজুলী-কেন্দ্ৰৰ (Protons) বাহিৰে আৰু একো নাই।

ভাত-চৰুৰ ভাত সিজিছেনে নাই জানিবলৈ হ'লে আমি এটা এটাকৈ ভাতবোৰ পিটিকি চাব নেলাগে, এটা চালেই হয়। সেই দৰেই, জগতৰ বস্তুবোৰত কি আছে জানিবলৈ আমি প্ৰত্যেক বস্তু ভাঙি চাব নেলাগে—এটা পৰমাণু চালেই হয়। Rutherfordৰ পৰীক্ষাই সেইবাবে প্ৰমাণ কৰে যে এই জগতত বিজুলী শক্তিৰ বাহিৰে আৰু একো দ্ৰব্য নাই। পৰবৰ্ত্তী বৈজ্ঞানিকসকলে আকৌ বিজুলী-বিন্দু আৰু বিজুলী-কেন্দ্ৰৰ পৰা নতুন দুটি দ্ৰব্য (elements) নিৰ্ম্মাণ কৰিও দেখুৱালে। বিজ্ঞানে এতিয়া অতি পৰিষ্কাৰকৈ প্ৰমাণ কৰিছে যে দ্ৰব্য আৰু শক্তিৰ (matter and force) একো প্ৰভেদ নাই। দ্ৰব্যৰ পৰা শক্তি হয় আৰু শক্তিৰ পৰা দ্ৰব্য হয়। [এয়ে সংক্ষেপতঃ আণবিকবাদ (Quantum theory) —কথাৰে উপনিষৎ ৪৯—৫১ পৃঃ চাওক।]

এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল যে বিজ্ঞানৰ দুটা প্ৰধান উপপাদ্যৰ এটাই (অৰ্থাৎ Theory of Relativityএ) কয় যে জগতত দিকাল ৰেখাবোৰহে আছে। ইটো উপপাদ্যই (Quantum theoryএ) কয় যে ইয়াত অকল বিজুলী শক্তিহে আছে। তেন্তে জগতত কি আছে ? শক্তি নে দিক্কালৰ সম্বন্ধ ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঢৌ-গণিতে (Wave Mechanicsএ) দিছে। ঢৌ-গণিতে দেখুৱাইছে যে আপেক্ষিতা বাদৰ দিক্কাল

ৰেখাই আণবিক বাদৰ শক্তি ; দুয়োটা একে বস্তু, দুয়োটা কাল্পনিক, দুয়োটা এটা মানসিক ধাৰণা (concept) মাত্ৰ। দুয়োটা অঙ্ক শাস্ত্ৰৰ সৃষ্টি। এই সম্বন্ধে Jeans এ লিখিছে :—

The electric and the magnetic forces are mental constructs of our own, resulting from our misguided efforts to understand the motions of the particles."

জগতত তেন্তে বিজ্ঞানে কি পালে ? বিজ্ঞানে এটা মানসিক কল্পনাৰ বাহিৰে আৰু একো নেপালে। সেইগুণে Eddingtonএ কৈছে :—

The purely objective world is the spiritual world and the material world is subjective in the sense of selective-subjectivism.

অৰ্থাৎ পৰমাৰ্থিক জগৎখনহে আচল জগৎ। আমাৰ এই জগৎখন মানসিক। আমাৰ জগজ্‌জ্ঞান সংস্কাৰ ঘটিত (structural) আৰু ইন্দ্ৰিয় শক্তিৰ দ্বাৰা সীমাবদ্ধ (selective)। আমি হোৱা হ'লে, বিজ্ঞানৰ এই সিদ্ধান্তটিক, আমাৰ উপনিষদৰ মত বুলি জানি, অতি সাদৰে গ্ৰহণ কৰিলোহেঁতেন। কাৰণ গৌড়পাদেও কৈছে :—

মনোদৃশ্যমিদং দ্বৈতং
যৎ কিঞ্চিৎ সচৰাচৰম্
বা
"মনতেসে আছে ইটো চৈধ্যাই ভুবন।"

আমি হোৱা হ'লে ক'লোহেঁতেন যে লুপ্ত প্ৰায় বেদান্ত জ্ঞান উদ্ধাৰ কৰিবলৈ জগতত Einstein আৰু Rutherford, এই দুজন মহাপুৰুষৰ জন্ম হ'ল।

ইউৰোপীয় দৰ্শনে কিন্তু কথাটো বুজিব নোৱাৰিলে। তেওঁলোকৰ পুৰণি মনোবিজ্ঞানে কৈছিল যে আগত এটা বস্তু নেথাকিলে আমাৰ বস্তু-জ্ঞান হব নোৱাৰে—আৰু সেই বাবেই, জগৎখন আমি যেনে দেখিছো ঠিক তেনে। এই বিষয় লৈ ইউৰোপীয় দাৰ্শনিক আৰু বৈজ্ঞানিক পণ্ডিত সকলৰ মাজত তুমুল বাগ্‌যুদ্ধ এখন লাগিল। এতিয়াও তাৰ সবিশেষ নিষ্পত্তি হোৱা নাই বা নিষ্পত্তি হলেও তাৰ হেন্দোলনি মাৰ যোৱা নাই।

Prof. Miss Stebbingএ "Philosophy and the Physicists" নামে এখন কিতাপ লিখি Jeans আৰু Eddingtonক কঠোৰ ভাষাৰে আক্ৰমণ কৰিলে। ইফালে বিজ্ঞানে পৰীক্ষাৰে প্ৰমাণ কৰি দেখুৱালে যে আমাৰ ইন্দ্ৰিয়বোৰ এনে ভাবে নিৰ্ম্মিত যে শুদা বিজুলী শক্তিৰ ক্ৰিয়াকে আমি ভিন্ন ভিন্ন ভাবে ৰূপ, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ, শব্দ ৰূপে উপলব্ধি কৰো। (কথাৰে উপনিষৎ ৩৮-৩৯ পৃঃ চাওক।)

বস্তুত ৰূপ ৰসাদি লাগি থকা নাই। Eddingtonএ কলে যে "To welter in a barren realism of the world, is a negation of all that physical science has accomplished in unravelling the

complexity of sensory experience—অৰ্থাৎ "জগৎ সত্য,– আগত এটা বস্তু নেথাকিলে যে আমাৰ বস্তু-জ্ঞান নহয়, এইদৰে ভাবি জগতক সত্য বুলিবলৈ হ'লে, বা জগৎখন আমি যেনে দেখিছো ঠিক তেনে—এইদৰে ক'বলৈ হ'লে, বিজ্ঞানে আবিষ্কাৰ কৰা বিষয় জ্ঞান সম্পৰ্কে সকলো সত্য অগ্ৰাহ্য কৰিব লাগিব।"

বহুত তৰ্ক-বিতৰ্কৰ পাছত এতিয়া দাৰ্শনিক পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰিছে যে Miss Stebbing, C. E. M. Joad আদি দাৰ্শনিক পণ্ডিত আৰু পণ্ডিতাসকলৰ প্ৰতিবাদ অযথা প্ৰতিবাদ আছিল।

এই বিষয়ে দাৰ্শনিক অধ্যাপক A. D. Ritchieএ অলপতে (১৯৪৮ চনত) এখন বৈজ্ঞানিক মেলত প্ৰকাশ্য ভাবে স্বীকাৰ কৰিলে যে :—

For the rest, Miss Stebbing's attack is mistaken, but her mistake is one which, I confess, I myself shared till recently.

[যি মনস্তত্বৰ বাবে ইউৰোপত এই বাগ যুদ্ধ হৈ গল, সেইটো আমাৰ পুৰণি সাংখ্য দৰ্শনৰ মনস্তত্ব। এই কথাটো আমি বহুত ঠাইত বহুত বাৰ কৈ আহিছো আৰু ইয়াৰ পাছতো আকৌ কেবাবাৰো উল্লেখ কৰিব লাগিব—আমাৰ গীতা ১০৪ পৃঃ আৰু ৩০৮ পৃঃ চাওক।]

এতিয়া তেন্তে ইউৰোপৰ দাৰ্শনিক আৰু বৈজ্ঞানিক সকলো পণ্ডিতে স্বীকাৰ কৰে যে এই জগতত বস্তু বুলিবলৈ একো

নাই। শক্তি যাক বোলো, সিও এটা মানসিক কল্পনা (concept) মাত্র। আমাৰ জগজ্‌জ্ঞান মানসিক।

এইবোৰ ভাবি বিজ্ঞান হতাশ হৈছে। এই জগত সীমাবদ্ধ। সীমাৰ বাহিৰে নিশ্চয় কিবা এটা আছে। কি আছে? এই প্রশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি বিজ্ঞানে পোৱা নাই। কিন্তু ইউৰোপীয় বিজ্ঞান আৰু দর্শন উভয়ে স্বীকাৰ কৰিছে যে জগতৰ ওপৰত কি আছে, তাৰ সম্বাদ বিজ্ঞানে কেতিয়াও বৈজ্ঞানিক উপায়েৰে পাব নোৱাৰে। বিজ্ঞান যিমানেই ওপৰলৈ যাওক, সি সদায় জগতৰ ভিতৰতহে ঘূৰি থাকিব; জগতৰ ওপৰলৈ যাব নোৱাৰে।

Eddingtonএ আক্ষেপ কৰিছে যে আমাৰ বিজ্ঞান চর্চ্চা মিছা হ'ল; এতিয়া আমাক ধর্ম্মযাজকসকলে হাঁহিব পৰা হ'ল। তেওঁবিলাকে এতিয়া ক'ব পৰা হ'ল "কেনে আমি আগেয়ে কৈছিলো নহয়"—যথা :—

The end of our journey is rather a bathos, after so much toil. Instead of struggling up to a lonely peak we have reached an encampment of believers who tell us " This is what we have been asserting for years." [Philosophy of Physical Science.]

Einsteinএ নিজে প্রথমতে এইদৰে কোৱা নাছিল। প্রথমতে ৰোম নগৰৰ প্রধান ধর্ম্মযাজক জনৰ (Pope of

Rome) প্রশ্নত তেওঁ কৈছিল যে তেওঁৰ আপেক্ষিতা বাদৰ ধর্ম্মৰ লগত একো সম্পর্ক নাই।

তাৰ পাছত এতিয়া তেওঁ বহুত ৰকমে বহুত ঠাইত কৈছে :—Science without religion is lame
Religion without Science is blind

অর্থাৎ বৈজ্ঞানিক জ্ঞান জগতত সীমাবদ্ধ। বিজ্ঞান জগতৰ ওপৰলৈ যাব নোৱাৰে বাবে, বিজ্ঞান খোঁৰা। ধর্ম্ম-শাস্ত্র কণা—অর্থাৎ বিজ্ঞানৰ পোহৰ নহলে মানুহে ইয়াক বুজিব নোৱাৰে। কণাৰ কান্ধত খোঁৰা উঠিলেহে এটা পূর্ণ মনুষ্য হয়। সেই গুণে বিজ্ঞান আৰু ধর্ম্মশাস্ত্র গোটালেহে আমাৰ পূর্ণ জ্ঞান হ'ব পাৰে।

[Einstein এ এই দৃষ্টান্তটি সাংখ্য দর্শনৰ পৰা ধাৰ কৰি আনিলে নে কি? সাংখ্য দর্শনতো পুৰুষ আৰু প্রকৃতিৰ সম্বন্ধ ঠিক এই দৃষ্টান্তটি দি বুজাইছে (সাংখ্য—২১ কাৰিকা চাওক।)]

ইউৰোপীয় দর্শন আৰু বিজ্ঞান য'ত অন্ত হৈছে ত'ৰে পৰা বেদান্ত আৰম্ভ হৈছে। বেদান্তই কৈছে যে জগতৰ বাহিৰে কি আছে বেদান্তই জানে। এই কথাটো নুবুজিলে পাশ্চাত্য বিজ্ঞান মানৱ জাতিৰ উন্নতিৰ কাৰণ নহৈ ধ্বংসৰ হে কাৰণ হব। এটম্ বোম আদিৰে পাশ্চাত্য সভ্যতাই নিজে নিজক ধ্বংস কৰিব। সুখৰ বিষয় যে ইউৰোপত এই কথাটো মানুহে বুজিছে। বহুত বৈজ্ঞানিক পণ্ডিতে

প্ৰকাশ্য ভাবে কৈছে যে ধৰ্ম্ম জ্ঞান, নীতিজ্ঞান নহলে বিজ্ঞানে পৃথিবী ধ্বংস কৰিব। আমিও আমাৰ উঠি অহা লৰাছোৱালী-হঁতক সতৰ্ক কৰি এজন বৈজ্ঞানিকৰ ভাষাৰেই কওঁ,—

"Man's rapidly increasing control over natural forces holds out prospects of material achievement that are dazzling, but unless this increased control of material power can be matched by a great moral and spiritual advance, it threatens the catastrophic breakdown of human civilization. Consequently, the need was never so urgent as now for a synthesis of the kinds of understanding to be gained through the various ways—scientific, philosophical and religious of seeking truth." *

* এই প্ৰবন্ধটি ইতিপূৰ্ব্বে "জয়ন্তীত" প্ৰকাশ হৈছিল।

জগতৰ ভিতৰে (১)।

ওপৰত কোৱা হ'ল যে এই জগৎ সীমাবদ্ধ। জগতৰ বাহিৰত কি আছে, বিজ্ঞানে নেজানে; আৰু বিজ্ঞানে অকাট্য যুক্তিৰে দেখুৱাইছে যে জগতৰ বাহিৰৰ কথা মানুহে বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰে বা বৈজ্ঞানিক উপায়েৰে কোনো কালে জানিব নোৱাৰে।

কিন্তু জগতৰ ভিতৰৰ কথাবোৰ, জগতৰ ভিতৰৰ শৃঙ্খলা-বদ্ধ নৈসৰ্গিক নিয়মবোৰ ভালকৈ জানিলে, বাহিৰৰ কথাবোৰো সামান্য আভাস পোৱা যায়

এইদৰে জানি, বিজ্ঞানে প্ৰথম অনুমান কৰে যে সম্ভৱতঃ আমাৰ এইখন জগতৰ বাহিৰেও আৰু এনে জগৎ আছে।

Eddingtonএ কৈছে :—I do not think that with any legitimate usage of the word, it can be said that the external world of Physics is the only world that really exists. [New Pathways in Science, P. 26]

আমাৰ শাস্ত্ৰতো কয় "অনন্ত কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ হৰি অধিকাৰী।" আমি সৰুৰে পৰা 'অসংখ্য কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ" কথা শুনি আহিছো। আমি এইবোৰ কথা বুঢ়ী-আইৰ সাধুকথা বুলি ভাবিছিলো আৰু সেইবাবেই পুৰাণৰ সকলো কথাকে অবিশ্বাস কৰিছিলো। এতিয়া দেখিছো, বিজ্ঞানেও কয় যে এইবোৰ সম্ভৱপৰ কথা।

বহুত কাৰণত বিজ্ঞানে এইবোৰ সম্ভৱপৰ কথা বুলি ভাবে। প্ৰথমতে বিজ্ঞানে কয় যে এই জগতৰ সীমা বা পৰিমাণ যেনেকৈ নিৰ্দ্দিষ্ট আছে, সেইদৰেই ইয়াৰ পৰমাণুৰ সংখ্যাও নিৰ্দ্দিষ্ট। এই নিৰ্দ্দিষ্ট পৰমাণুৰ সংখ্যাটো বিজ্ঞানে পৰীক্ষা-সিদ্ধ সত্যৰ সহায়েৰে আৰু অঙ্কেৰেও উলিয়াইছে। বৈজ্ঞানিক সকলে কয় যে এই জগতত মোটামুটিকৈ $(১০)^{৭৯}$ (অৰ্থাৎ ১ ৰ পিঠিত ৭৯ টা শূন্য) বিজুলী-বিন্দু (electrons) আৰু ঠিক সিমান সংখ্যক বিজুলী-কেন্দ্ৰ (protons) আছে। এই সংখ্যাটোক বিজ্ঞানে Cosmical number অৰ্থাৎ মূল সৃষ্টিগত সংখ্যা বোলে। ঢৌ-গণিত (wave mechanics) ভালকৈ নুবুজিলে এই কথাবোৰ বুজিব নোৱাৰি আৰু বিশ্বাস কৰিবও নোৱাৰি। Eddingtonএ এই গণনা কৰি এখন বৃহৎ কিতাপ (The Fundamental Theory) লিখি গৈছিল। সেই কিতাপ এতিয়া তেওঁৰ মৃত্যুৰ পাছত প্ৰকাশ হৈছে। তাত অঙ্কেৰে এই সংখ্যাটো উলিয়াইছে।*

* "The total number of protons and electrons in the universe is therefore :—

$$N = \frac{3}{2}\, n\, K = \frac{3}{2}\ (2)^{256} . 136"$$

(Fundamental Theory P. 283)

পাটীগণিত মতে এই সংখ্যাটো :—

১ ৫ ৭ ৪ ৭ ৭ ২ ৪ ১ ৩ ৬ ২ ৭ ৫ ০ ০ ২ ৫ ৭ ৭ ৬ ০ ৫ ৬ ৫ ৩
৯ ৬ ১ ১ ৮ ১ ৫ ৫ ৫ ৪ ০ ৮ ০ ৪ ৪ ৭ ১ ৭ ৯ ১ ৪ ৫ ২ ৭ ১
১ ৬ ৭ ০ ৯ ৩ ৬ ৬ ২ ৩ ১ ৪ ২ ৫ ৭ ০ ৬ ১ ৮ ৫ ৬ ৩ ১ ০ ৩ ২ ৯ ৬।

এই নিৰ্দ্দিষ্ট সংখ্যক বিজুলী-বিন্দু আৰু বিজুলী-কেন্দ্ৰবোৰ এনে ভাবে সংশ্লিষ্ট আৰু এনে ভাবে পৰস্পৰ সম্বদ্ধ যে ইয়াৰ এটা বিজুলী-বিন্দুৰ কম বেচি হলেই গোটেই জগৎ হয় ধ্বংস হ'ব, নহলেও তাৰ এনে ৰূপান্তৰ হ'ব যে সি যেন এখন সম্পূৰ্ণ নতুন জগৎ হ'ব। আমি সাধাৰণ ভাবেও বুজিব পাৰো যে আকাশৰ অসংখ্য তৰাৰ মাজৰ যদি এটা তৰা হঠাৎ নাইকিয়া হয়, তেন্তে আধাৰ শক্তিৰ ব্যতিক্ৰম হৈ বাকী বোৰ তৰাও কক্ষচ্যুত হৈ গোটেই জগতত খেলি মেলি লগাব বা গ্ৰহ নক্ষত্ৰৰ সংঘৰ্ষণ হৈ গোটেই জগৎ ধ্বংস হ'ব। ঈশ্বৰে এই জগতখন সূতাৰে মণি গৰ্থাৰ দৰে গাঁথি থৈছে (গীতা ৭।৭)। সূতাডাল এঠাইত ছিগিলে, অকল এটা মণি সৰি নপৰে; গোটেইবোৰ মণি ছিন্ন ভিন্ন হৈ যায়। সেই দৰেই, এই জগতৰ মূল সৃষ্টিগত সংখ্যাৰ পৰমাণুবোৰৰ এটা নহলেও গোটেই জগতৰ ধ্বংস বা ৰূপান্তৰ হ'ব বুলি ঢৌ-গণিতে (wave mechanicsএ) কয়। ইয়াৰ পৰাই ঢৌ-গণিতে আৰু অনুমান কৰে যে সৃষ্টিগত সংখ্যাৰ (cosmical number) তাৰতম্য মতে অসংখ্য ধৰণৰ অসংখ্য ৰকমৰ জগৎ থকা একো অসম্ভৱ কথা নহয়।*

* The cosmical number affords a good example of such a change of view. Regarded as the number of particles in the universe, it may be looked upon as a special fact

A universe, it is held, could be made with any number of particles and as far as physics is concerned, we must accept the number alloted to our universe as an accident or as a whim of the Creator. But the epistemological investigation changes our idea of its nature. A universe cannot be made with a different number of elementary particles, consistently with the scheme of definition by which the "number of particles" is assigned to a system in wave-mechanics.

[Philosophy of physical Science, P. 65]

জগতৰ ভিতৰে (২)।

আমাৰ শাস্ত্ৰত কৈছে যে এই জগৎ অনাদি আৰু সৎ পদাৰ্থ। ইয়াৰ পৰিণাম আছে কিন্তু ইয়াৰ বিনাশ নাই। সৃষ্টিৰ পাছত প্ৰলয় আৰু প্ৰলয়ৰ পাছত আকৌ সৃষ্টি, এই দৰে অনাদি কালৰ পৰা হৈ আহিছে আৰু সদায় হৈ থাকিব। বিজ্ঞানে এতিয়া এই কথা সম্পূৰ্ণ ভাবে সমৰ্থন কৰে। অকল সেয়ে নহয়, বিজ্ঞানৰ তাপ-গতি বিদ্যাই (Thermo-dynamicএ) এইবোৰ কথা অঙ্কেৰে প্ৰমাণ কৰিছে।

আমি ওপৰত কৈ আহিছো যে আধুনিক আণবিকবাদ (Quantum theory) মতে এই জগতত বিজুলী-বিন্দুৰ আৰু বিজুলী-কেন্দ্ৰৰ বাহিৰে আৰু একো নাই। জগতৰ সকলো ক্ৰিয়া , সকলো পৰিণাম, সকলো বস্তু, বিজুলী-বিন্দু আৰু বিজুলী-কেন্দ্ৰৰ অৱস্থান্তৰ মাত্ৰ। সৃষ্টিৰ আদিতে এই বিজুলী শক্তিবোৰ এনে ভাবে শৃঙ্খলাবদ্ধ হৈ থাকে যে সিহঁতৰ পৰিণামতে, স্বাভাৱিক নিয়ম অনুসাৰে, এই জগতৰ সকলো বস্তুৰ উৎপত্তি হয়, ৰূপান্তৰ হয় আৰু ধ্বংস হয়; অৰ্থাৎ এই বিজুলী বিন্দুবোৰৰ পৰিণামেই জগৎ। কিন্তু এই জগতৰ পৰিণাম উদ্দেশ্যহীন পৰিণাম নহয়; হোৱা হ'লে ইয়াত একো শৃঙ্খলা বা নিয়ম নেথাকিলেহেঁতেন — মানুহ বুঢ়া হৈ আকৌ ডেকা হ'ব পাৰিলেহেঁতেন। শক্তিৰ পৰিণামৰ

এটা নিৰ্দ্দিষ্ট উদ্দেশ্য আছে। সেই উদ্দেশ্যৰ ফালেহে যতমানে পৰিণাম হয়, শক্তিৰ ক্ৰিয়া হয়—বিপৰীত ফালে নহয়; আৰু এই ক্ৰিয়াৰ এক মুহূৰ্ত্ত বিৰাম নাই। শৃঙ্খলাৰ পৰা বিশৃঙ্খলাৰ ফালে অনবৰত শক্তিৰ ক্ৰিয়া হয়। এই সত্যটো তাপ-গতি বিদ্যাই বিজ্ঞানৰ ভাষাৰে এইদৰে কয়—

Entropy always increases.

এয়ে তাপ-গতি বিদ্যাৰ প্ৰসিদ্ধ ২য় নিয়ম (Second law of Thermo-dynamics)। বিজ্ঞানে আৰু কয় যে এইদৰে অনন্ত কাল পৰিণাম হৈ থাকিব নোৱাৰে। আমি যেনেকৈ এটুকুৰা কাগজ ফালি ফালি গৈ থাকিব পাৰো, কিন্তু এসময়ত এই টুকুৰাবোৰ ইমান সৰু হ'ব যে আৰু ফাল নেখায়, সেইদৰেই ক্ৰিয়া শক্তিৰো এনে এদিন আহিব যে আৰু পৰিণাম হ'ব নোৱাৰে। জগতৰ এই অৱস্থাত শক্তিৰ ক্ৰিয়া নেথাকে, সেইবাবেই সময়ৰ ভুত-ভবিষ্যৎ ভেদো নেথাকে, পোহৰ নেথাকে, একো নেথাকে। সৃষ্টিৰ এই অৱস্থাক তাপ-গতি বিদ্যাই Thermo-dynamic Equilibrium বোলে। পুৰাণে "মহা প্ৰলয়" বোলে। সাংখ্য দৰ্শনে "গুণৰ সাম্যাৱস্থা" বোলে। গীতাই "অব্যক্ত" বোলে। [আমাৰ গীতা—২০৪-৫ পৃঃ চাওক।]

বিজ্ঞানে আৰু দেখুৱাইছে যে এই অৱস্থা সদায় থাকিব নোৱাৰে। ইয়াৰ পাছত বিজুলী-বিন্দুবোৰ আকৌ সংহত আৰু শৃঙ্খলাবদ্ধ হ'লেই আকৌ আগৰ দৰেই সৃষ্টি হ'ব লাগিব।

এই দৰেই সৃষ্টিৰ পাছত প্ৰলয় আৰু প্ৰলয়ৰ পাছত সৃষ্টি সদায় হৈ থাকিব। এইদৰে হ'লেই (বিজ্ঞানৰ নিজৰ যুক্তি মতেই) প্ৰত্যেক প্ৰলয়ৰ পাছত পূৰ্ব্বকল্পৰ সকলো ঘটনা হুবহু ঘটিব লাগিব।

এইবোৰ কথা আমাৰ শাস্ত্ৰৰ লগত আখৰে আখৰে মিলে। আমাৰ বহুতে, বিজ্ঞানৰ প্ৰমাণৰ অপেক্ষা নকৰিও. এইবোৰ কথা বিশ্বাস কৰে। কিন্তু ইউৰোপীয় বৈজ্ঞানিকসকলে এই বোৰ কথা বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পায়; অথচ বিশ্বাস নকৰিও তেওঁলোকৰ উপায় নাই। কাৰণ, এইবোৰ কথা তাপ-গতি বিদ্যাৰ সিদ্ধান্ত—গণিত শাস্ত্ৰৰ সিদ্ধান্ত— যাক কোনো বৈজ্ঞানিকে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে। সেইগুণে Eddingtonএ এই বোৰ কথা অতি সাবধানে ঘূৰাই-পকাই ক'বলৈ বাধ্য হৈছে যথা:—

(১) "Scientist and theologians alike must regard as somewhat crude the *naive* theological doctrine which (suitably disguised) is at present to be found in every text-book of thermo-dynamics, namely that some billions of years ago, God wound up the material universe, and has left it to chance ever-since...... . It is one of those conclusions from which we can see no logical escape—only it suffers from the drawback that it is incredible." [The Nature of the Physical World P. 30]

(২) " ... . the present course will repeat itself many times over—an infinite number of times in fact before t reaches ∞. Don't ask me whether I really believe or expect you to believe that it will happen. Logic is Logic. That's all I say."

[New Pathways in Science; P. 62]

ইয়াৰ সাৰ-মৰ্ম্ম এই ঃ—

(১) "আজি কালিৰ তাপ-গতি বিদ্যাৰ সকলো পাঠ্য পুথিতে প্ৰকাৰান্তৰে এই কথা হে পোৱা যায় যে কোটী কোটী বছৰৰ আগেয়ে, ঈশ্বৰে এই জগতখন যেন এটা নিয়ম লগাই এৰি দিলে আৰু সি নিজে নিজে যদৃচ্ছা ক্ৰমে চলি আহিছে। এই সিদ্ধান্ত বিশ্বাসৰ যোগ্য নহয়; কিন্তু ইয়াৰ হাতৰ পৰা এৰাবৰ উপায় নাই।"

(২) "(তাপ-গতি বিদ্যাৰ সিদ্ধান্ত এই যে) বৰ্ত্তমান ঘটনাবোৰ ঘূৰি ঘূৰি হৈ থাকিব; অনন্ত বাৰ ঘূৰি আহিব। এই সিদ্ধান্ত মই বিশ্বাস কৰো নে নকৰো, বা তোমালোকে বিশ্বাস কৰিবা বুলি আশা কৰো নে নকৰো, সেই কথা মোক নুসুধিবাহঁক। ন্যায় শাস্ত্ৰৰ সিদ্ধান্ত, সিদ্ধান্তই—মই এই মাত্ৰ হে কওঁ।"

সৰ্ব্বশক্তিমান ঈশ্বৰ এজনৰ অস্তিত্বত সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস নেথাকিলে এনেবোৰ সংশয় কেতিয়াবা কেতিয়াবা মনলৈ নাহি নোৱাৰে। ইফালে আকৌ, আগধৰি সৰ্ব্বশক্তিমান ঈশ্বৰৰ

অস্তিত্ব মানি লৈ, বিজ্ঞান আলোচনা কৰিবলৈ গলেও একো বৈজ্ঞানিক আলোচনা হ'ব নোৱাৰে। প্ৰত্যেক বুজিব নোৱাৰা কথাকে যদি আমি ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা বুলি ধৰি লওঁ, তেন্তে কোনো বৈজ্ঞানিক তথ্যৰ মূললৈ আমি যাব নোৱাৰো; কোনো নৈসৰ্গিক নিয়ম আবিষ্কাৰ কৰিব নোৱাৰো। সেইগুণে দেখা যায় যে বেদান্তৰ বাহিৰে আন কোনো দৰ্শনে বা কোনো পাশ্চাত্য বিজ্ঞানে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব মানি লৈ অগ্ৰসৰ হোৱা নাই। অথচ আমি জানো যে সকলো দৰ্শনৰ মূল উদ্দেশ্যই "নাস্তিক্য বাৰণ"।

আমি জানো যে Eddington অতি ধৰ্ম্মভীৰু আৰু ঈশ্বৰপৰায়ণ পুৰুষ আছিল। কিন্তু বৈজ্ঞানিক হিচাবে, তেওঁ ওপৰত কোৱা দৰে ন'কৈ আৰু আন ৰকমে ক'ব নোৱাৰে। মহা বৈজ্ঞানিক Eddington চাহাবে বৈজ্ঞানিক বিচাৰ পদ্ধতি উলঙ্ঘা কৰিব নোৱাৰে।

তেওঁ কোৱা এইবোৰ কথাকে, বহু সহস্ৰ বছৰৰ আগেয়ে সাংখ্য দৰ্শনেও কৈ গৈছিল। বিজ্ঞানৰ দৰেই সাংখ্য দৰ্শনেও কয় যে জগতত শক্তিৰ (প্ৰকৃতিৰ) ক্ৰিয়াৰ বাহিৰে আৰু একো নাই আৰু এই ক্ৰিয়াৰ এটা বন্ধা উদ্দেশ্য আছে। উদ্দেশ্য নহলে প্ৰকৃতিৰ (অৰ্থাৎ শক্তিৰ) ক্ৰিয়া হ'ব নোৱাৰে। স্বভাৱৰ এই ক্ৰিয়া সদায় একমুখীয়া। অৰ্থাৎ সময় যেনেকৈ সদায় অতীতৰ পৰা ভৱিষ্যতলৈ হে বৈ যায়,—ভৱিষ্যতৰ পৰা অতীতলৈ বৈ যাব নোৱাৰে—সেই দৰেই শক্তিৰ

ক্রিয়াও উদ্দেশ্যৰ ফালে হে হব পাৰে—বিপৰীত ফালে হব নোৱাৰো। বিজ্ঞানৰ দৰেই সাংখ্য দর্শনেও কয় যে এই পৰিণামৰ বিৰাম নাই। প্রকৃতিৰ ক্রিয়া এবাৰ আৰম্ভ হলেই অনবিছিন্ন ভাবে হৈ যাব।

"পৰিণামস্বভাবা হি গুণাঃ
নাপৰিণম্য ক্ষণমবতিষ্ঠন্তে"।

এইবোৰ কথাত বিজ্ঞান আৰু সাংখ্য দর্শনৰ একেবাৰে একে সিদ্ধান্ত। কিন্তু সাংখ্যই এটা ডাঙৰ কথা ক'লে, যি কথা বিজ্ঞানে ক'ব পৰা নাই।

সেই কথাটো এই :—

"প্রকৃতিৰ পৰিণামৰ উদ্দেশ্য পুৰুষার্থ সাধন—অর্থাৎ আমাৰ ভোগ আৰু ভোগৰ পৰা অপবর্গ।"
বিজ্ঞানে কিয় ক'ব নোৱাৰিলে বা নকয়, তাৰ কাৰণ আমি ইয়াৰ পাছৰ অধ্যায়ত দেখুৱাম।

জগতৰ বাহিৰে (১)।

আমি ওপৰত ক'লো যে সীমাবদ্ধ জগতৰ বাহিৰে কি আছে, বিজ্ঞানে নেজানে। কিন্তু তাত কি নাই, সেইটো কথা হ'লে বিজ্ঞানে ঠিক কৈ ক'ব পাৰে।

সাংখ্য দর্শনেও ঠিক বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰেই এইবোৰ কথা আলোচনা কৰিছে সাংখ্যই পদার্থৰ মুঠেই দুটা বিভাগ কৰিছে—ব্যক্ত আৰু অব্যক্ত। এই গোটেই জগৎ আৰু তাত থকা সকলো বস্তু (দৃশ্য বা অনুমেয় পদার্থ) ব্যক্ত পদার্থ, আৰু তাৰ বাহিৰে (অর্থাৎ জগতৰ বাহিৰে) থকা পদার্থকে অব্যক্ত বুলিছে। এতিয়া যদি আমি সাংখ্য দর্শনৰ ১০—১৫ কাৰিকাৰ ব্যক্ত আৰু অব্যক্ত বিভাগটো বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰে চাওঁ তেন্তে বুজিম যে এইবোৰ বিষয়ত সাংখ্য দর্শন আৰু বিজ্ঞানৰ সিদ্ধান্ত একে আৰু যুক্তিবোৰো প্রায় একে ৰকমৰ, যথা :—

(১) আণবিকবাদে দেখুৱাইছে যে এই জগতৰ সকলো বস্তু কেৱল মাথোঁ বিজুলী-বিন্দু আৰু বিজুলী-কেন্দ্রৰ সমষ্টি। বিজুলী শক্তিৰ বাহিৰে বস্তুত আৰু একো নাই। এই শক্তিৰ ভিন্ন ভিন্ন ক্রিয়া অনুসাৰে আমাৰ মনত ভিন্ন ভিন্ন ৰূপ, ৰস, শব্দ, স্পর্শাদিৰ জ্ঞান হয়। শক্তিৰ তিনি ৰকম ক্রিয়াক বিজ্ঞানে Mass, momentum আৰু Stress বোলে। এই তিনি বিধ ক্রিয়াক সাংখ্য দর্শনে সত্ত্ব, ৰজঃ আৰু তমোগুণ বোলে।

বিজ্ঞানে কয় যে ব্যক্ত সকলো পদাৰ্থ শক্তিৰ স্পন্দন মাত্ৰ। সাংখ্যই কয়, ব্যক্ত সকলো পদাৰ্থ 'ত্ৰিগুণ"। গুণৰ, অৰ্থাৎ শক্তিৰ) ক্ৰিয়াৰ, বাহিৰে তাত আৰু একো নাই। বিজ্ঞানে আৰু কয় যে শক্তিৰ অভিব্যক্তি হ'বলৈ হ'লে দিক্ আৰু কাল লাগে। চতুৰ্ব্ব্যাপ্তি দিঙ্মণ্ডলৰ ওপৰত (অৰ্থাৎ Four dimensional space time continum ৰ ওপৰত) শক্তিৰ ক্ৰিয়া হ'ব নোৱাৰে। অতএব তাত কোনো দ্ৰব্য (matter) নাই। তাত শক্তিৰ ক্ৰিয়া (অৰ্থাৎ ত্ৰিগুণ) নাই। সি নিৰ্গুণ। সাংখ্যৰ কথাৰে:—

ব্যক্ত—ত্ৰিগুণ আৰু সক্ৰিয়।
অব্যক্ত—নিগুণ আৰু নিষ্ক্ৰিয়।

(২) যদি জগতৰ ওপৰত শক্তিৰ ক্ৰিয়া নাই, তেন্তে নিশ্চয় তাত কোনো ৰকমৰ পৰিণাম হ'ব নোৱাৰে। কোনো নানাত্ব হ'ব নোৱাৰে। দিক্ নাই বাবে তাত বস্তুৰ, এক, দুই, এনে কোনো সংখ্যা থাকিব নোৱাৰে। তেন্তে জগতৰ ওপৰত কেৱল এটা মাত্ৰ পদাৰ্থ থাকিব পাৰিব।

সংখ্যাৰ কথাৰে:— ব্যক্ত—অনেক।
অব্যক্ত—এক।

(১০ কাৰিকা)

(৩) পৰিণাম নহ'লে বস্তুৰ ধ্বংস হ'ব নোৱাৰে। জগতৰ ওপৰত যি আছে তাৰ কোনো পৰিণাম নাই—সেই বাবে তাৰ ধ্বংসও নাই। সি সদায় একে।

সাংখ্যৰ কথাৰে:—ব্যক্ত—অনিত্য।
অব্যক্ত—নিত্য।

এইদৰে মিলাই নিলে, সাংখ্য দৰ্শনৰ ১০-১১ কাৰিকাৰ সকলো খিনি কথা বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰে প্ৰমাণ হয়। জগতৰ ভিতৰৰ সকলো পদাৰ্থ (ব্যক্ত) সসীম, অনিত্য, ত্ৰিগুণ, অব্যাপী, সক্ৰিয়, অনেক ইত্যাদি (১০ কাৰিকা)। আৰু 'অব্যক্ত' ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। সাংখ্যই নিজেও এইবোৰ কথা ঠিক বিজ্ঞানৰ অনুৰূপ যুক্তিৰে হে প্ৰমাণ কৰিলে।

কিন্তু ইয়াত বিশেষ মন কৰিব লগীয়া কথা এই যে বিজ্ঞানে ঢুকি নোপোৱা এটা মূল পৰমাৰ্থিক সত্য ১০-১১ কাৰিকাত পোৱা যায়। যথা—

"অব্যক্ত" এই 'ব্যক্ত' জগতৰ কাৰণ, এই ব্যক্ত জগৎ অব্যক্তৰ আশ্ৰিত আৰু অব্যক্তৰ দ্বাৰা ব্যাপৃত" (১৫ কাৰিকা)। এই অব্যক্তক সাংখ্যই 'পুমানো' বুলিছে।

এই সিদ্ধান্তত সাংখ্য কেনেকৈ উপস্থিত হল? বিজ্ঞানে কিয় এই সত্যৰ কথা নেজানে?

যি সৎ-কাৰ্য্যবাদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সাংখ্যই যুক্তি কৰিছিল সেই সৎকাৰ্য্যবাদ বিজ্ঞানে বুজে। বিজ্ঞানেও কয় যে কাৰণ নহলে কাৰ্য্য নহয়। Laplaceৰ দিনৰে পৰা বৈজ্ঞানিকসকলে সেই একে কথাকে কৈ আহিছে। যথা:—

" The whole universe is an organisation and its present state is the effect of its

antecedent state and the cause of the state that is to follow" [Jeans] তেন্তে ঠিক এই একে সংকার্য্যবাদৰ যুক্তিৰে, আৰু ঠিক একে ন্যায় শাস্ত্ৰৰ সহায়েৰে সাংখ্যই যি কথা প্ৰমাণ কৰিলে, সেই পৰম সত্য কথাটো বিজ্ঞানে কিয় কব নোৱাৰিলে ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ কেবল এটা হে হব পাৰে। বিজ্ঞানে এই জগতৰ যে এজন স্ৰষ্টা আছে,—এই কথাটো স্বীকাৰ নকৰাকৈ যুক্তি কৰিছে। সাংখ্যই ধৰি লৈছে যে এই জগতৰ এজন সৰ্ব্বশক্তিমান স্ৰষ্টা আছে। তেওঁ কৈছে যে ব্যক্ত পদাৰ্থবোৰ সৃষ্ট পদাৰ্থ (হেতুমৎ বা কাৰণযুক্ত) আৰু অব্যক্ত অহেতুমৎ বা অসৃষ্ট, অজ বা কাৰণহীন।

এইদৰে ধৰি লৈ তেওঁ তলত দিয়া দৰে যুক্তি কৰি নিছে ঃ— [আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন ২৯ পৃঃ।]

"জগতত দেখা যায় যে য'তে কৰ্ত্তা আছে, ত'তে পৰিমাণো আছে। কুমাৰে পৰিমিত মৃত্তিকাৰ পৰা হে পৰিমিত ঘট কৰে। সেইগুণে, ব্যক্ত (হেতুমৎ বা সৃষ্ট) পদাৰ্থবোৰ সসীম। সিহঁতৰ সীমা আছে। সীমা মানেই অবয়ব। সিহঁতৰ অবয়ব আছে। সিহঁত আন পদাৰ্থৰ পৰা বেলেগ। সিহঁত সকলো ঠাই ব্যাপি থাকিব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ সিহঁত অব্যাপী।

অব্যক্ত কিন্তু অহেতুমৎ [অসৃষ্ট বা কাৰণহীন, অজ]। ইয়াৰ কাৰণ নাই, সেইবাবে সীমা নাই, অবয়ব নাই।

সি ব্যাপী বা "সৰ্ব্ব-গত"। সেইগুণে বুজিব লাগে যে সকলো ব্যক্ত পদাৰ্থ অব্যক্তৰ অন্তৰ্গত। যদি নহয়, তেন্তে ব্যক্তৰ অস্তিত্বৰ দ্বাৰা, অব্যক্তৰ ভেদ হব, সীমা হ'ব—অৰ্থাৎ অব্যক্ত গুচি সি ব্যক্ত হব।"

তাৰ পাছত ১৫ কাৰিকাত যুক্তিৰে দেখুৱালে যে অব্যক্ত হ'লেই সকলো ব্যক্তৰ মূল কাৰণ হ'ব লাগিব —(সাংখ্য দৰ্শন ৫০-৫২ পৃঃ)। বিজ্ঞানে এইবোৰ যুক্তি আৰু দৃষ্টান্ত বুজে। কাৰণ বিজ্ঞানেও ঈথৰ (Ether) বুলি এনে এটা সূক্ষ্ম সৰ্ব্ব-গত পদাৰ্থৰ কল্পনা কৰে, যাৰ দ্বাৰা সকলো দৃশ্য বস্তু ব্যাপৃত। তথাপি বিজ্ঞানে সাংখ্যৰ অব্যক্তৰ দেখা নেপালে।

সাংখ্যৰ "অব্যক্ত"—অহেতুমৎ, অজ, নিত্য, ব্যাপী বা সৰ্ব্ব-গত, অসীম, অনন্ত, নিৰবয়ব, নিৰ্গুণ, অনাশ্ৰিত, ৰূপ-ৰসাদি বৰ্জ্জিত, অপৰিণামী সৎ পদাৰ্থ আৰু জগতৰ মূল কাৰণ। গৌড়পাদে কয় যে এই অব্যক্তকে বেদান্তই ব্ৰহ্ম বোলে। সাংখ্যই অব্যক্তও বোলে পুমানো বোলে। (সাংখ্য ১১ কাৰিকা)

"যঃ পুমান্ সাংখ্য দৃষ্টিনাং
ব্ৰহ্ম বেদান্ত বাদিনাম্" [যোগবাশিষ্ঠ ৫।৭৩]

[এইবোৰ কথা আমি সংক্ষেপে ক'লো। বাহুল্য আলোচনাৰ বাবে আমাৰ গীতাৰ পাতনি ৩-৪ পৃঃ বা সাংখ্য দৰ্শন ২৫-৩৩ পৃঃ চাওক।]

জগতৰ এজন সৃষ্টিকৰ্ত্তা আছে বুলি ধৰি, যুক্তিৰে বিচাৰ কৰি সাংখ্যই যি সত্যত উপস্থিত হ'ল, বিজ্ঞানে সৃষ্টিকৰ্ত্তা নাই বুলি ধৰা বাবে, সেই একে ৰকম যুক্তিৰেও সেই সত্যত উপস্থিত হ'ব নোৱাৰিলে। সেইগুণেহে Einstein এ কয় যে ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ নহলে বিজ্ঞান খোঁৰা।

আমি আধুনিক নতুন বিজ্ঞানক নাস্তিক বিজ্ঞান বোলা নাই। বৈজ্ঞানিকসকলকো নাস্তিক বোলা নাই। আমি মুঠেই কৈছো (যেনে ওপৰতো কৈ আহিছো) যে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব মানি লৈ বৈজ্ঞানিক আলোচনা হব নোৱাৰে; নতুন আবিষ্কাৰ হ'ব নোৱাৰে। ইফালে আকৌ, Einstein এ কোৱা দৰে, ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব মানি অগ্ৰসৰ নহলে, পূৰ্ণ জ্ঞান লাভ নহয়।

জগতৰ বাহিৰে (২

আমি ওপৰত ক'লো যে বিজ্ঞানে জগতৰ বাহিৰে কি নেজানে। কিন্তু কি নাই, জানে। তাত শক্তিৰ ক্ৰিয়া (যি ক্ৰিয়াক সাংখ্যই গুণ বোলে) নাই গুণে, সি নিৰ্গুণ; তাত কোনো দ্ৰব্য নাই; ৰূপ, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ, শব্দ নাই। সেই ঠাই (যদি তাক ঠাই বুলিব পাৰি) অপৰিণামী, সদায় একে, তাৰ ধ্বংস নাই। তাত একৰ বাহিৰে দুটা পদাৰ্থ থাকিব নোৱাৰে। ইয়াৰ বাহিৰেও, বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰেই বুজিব পাৰি যে তাত যদি প্ৰাণী আছে, তেন্তে সেই প্ৰাণীৰ মনত, আমাৰ দৰে কোনো ভাব (thoughts or emotions) থাকিব নোৱাৰে। কাৰণ, আমাৰ মনত যতবোৰ ভাব আছে, সেই সকলোবোৰ জাগতিক ভাব। বাহিৰৰ পৰা শক্তি আহি আমাৰ মস্তিষ্কত স্পন্দন হলেই ভাবৰ উদ্ৰেক হয় আৰু সেই ভাবেই স্মৃতি ৰূপে আমাৰ বুদ্ধিস্থ সংস্কাৰত থাকি যায়—এয়ে বিজ্ঞানৰ সিদ্ধান্ত। এয়ে সাংখ্যৰো সিদ্ধান্ত। [আমাৰ গীতাৰ পাতনি ১২ পৃঃ, Jeans ৰ Physics and Philosophy ৪১ পৃঃ আৰু আমাৰ সাংখ্য-দৰ্শনৰ পাতনি ২৫ পৃঃ চাওক।] তেন্তে জগতৰ বাহিৰে যেতিয়া শক্তিৰ কোনো ক্ৰিয়া নাই, তাত ভাবৰ উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে। তাত যদি প্ৰাণী আছে, তেন্তে সেই প্ৰাণীৰ মনত ভাব নাই। গভীৰ স্বপ্নহীন

টোপনিত আমাৰ যি অৱস্থা, সেই প্ৰাণীৰ সদায় সেই অৱস্থা [কথাৰে উপনিষৎ ৫৯ পৃঃ চাওক।] —ইয়াৰ বাহিৰেও বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰেই আৰু বুজিব পাৰি যে সেই ঠাইত (অৰ্থাৎ জগতৰ বাহিৰে) খণ্ড-কাল (astronomical time) নাই—অৰ্থাৎ কালৰ ভুত-ভবিষ্যৎ ভেদ নাই।

[কথাৰে উপনিষৎ ১০৯ পৃঃ চাওক] কাৰণ, তাত কোনো পৰিণাম নাই।*

তেন্তে, কি সেইখন ঠাই? বিজ্ঞানে কোনো বৈজ্ঞানিক উপায়েৰে বা বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰে জানিব নোৱৰা সেইখন কি ঠাই? এইদৰে ভাবি বিজ্ঞান হতাশ হৈছে।

কিন্তু ভাৰতীয় দৰ্শন বেদান্ত আৰু সাংখ্য শাস্ত্ৰই আশ্বাসৰ বাণী প্ৰচাৰ কৰি আমাক উচ্চস্বৰে কৈছে যে আমাৰ হতাশ হ'বৰ কোনো কাৰণ নাই। জগতৰ ওপৰত থকা সেই অবিনাশী সৎ পদাৰ্থটি (তাত মাত্ৰ এটি পদাৰ্থ হে থাকিব পাৰে) বিচাৰি আমি ক'লৈকো যাব নেলাগে। সি অব্যক্ত আৰু সেই বাবেই সৰ্ব্ব-গত পদাৰ্থ।

এই সৰ্ব্ব-গত সৰ্ব্ব-ব্যাপী সৎ পদাৰ্থটি জগতৰ প্ৰত্যেক পৰমাণুত আছে। আমাৰ নিজৰ শৰীৰৰ ভিতৰতো বিচাৰিব জানিলেই সেই সদ্বস্তুটিৰ দেখা পাম। সাংখ্যই কৈছে, এডোখৰ কলগছৰ পটুৱাবোৰ এখন এখনকৈ বখলিয়াই নিলে

* বিজ্ঞানৰ ভাষাৰে ক'বলৈ হলে, জগতৰ ওপৰত Change of Entrophy নাই বাবে তাত time-direction ও নাই।

শেহত আমি যেনেকৈ তাৰ মোচাটো দেখা পাওঁ, সেইদৰে আমাৰ নিজৰ শৰীৰৰ স্থূল, সূক্ষ্ম আৰু লিঙ্গ দেহৰ বিচাৰ কৰি নিলেই আমি সেই সদ্বস্তুটিৰ (যাক সাংখ্যই অব্যক্ত বা জ্ঞ বুলিছে) দেখা পাম। [বেদান্ত মতে সূক্ষ্ম আৰু লিঙ্গ শৰীৰ একে। সাংখ্য দৰ্শন মতে লিঙ্গ শৰীৰত মাত্ৰ শুদা চিৎ-শক্তি (consciousness) আৰু ভাৱ (thoughts) হে আছে; ["ভাবৈৰধিবাসিতং লিঙ্গম্"।] সাংখ্য দৰ্শনৰ উপদেশ তেন্তে এই যে সদায় চতুৰ্ব্বিংশতি তত্ত্বাভ্যাস কৰি থাকিলে শেহত মানুহে নিজে নিজে বুজিব যে ভাববোৰ (যিবোৰক সাংখ্যই প্ৰত্যয়সৰ্গ বা সংস্কাৰ বা 'প্ৰকৃতি-নিৰ্ম্মাণ' বুলিছে) জ্ঞ পুৰুষৰ পৰা (অৰ্থাৎ আত্মাৰ পৰা) পৃথক। এই পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ পৃথকত্ব জ্ঞানকে সকলো শাস্ত্ৰই আত্মজ্ঞান বোলে।

আমি অৱশ্যে ধাৰণা কৰিব নোৱাৰো, কেনেকৈ ভাববোৰ আত্মাৰ পৰা পৃথক হ'ব পাৰে। বাস্তবিক ইউৰোপীয় দৰ্শনে ভাববোৰকে 'আত্মা' বোলে, যথা (Cogito ergo sum—I think, therefore I exist (কথাৰে উপনিষৎ ৪৬ পৃঃ, পাদটীকা চাওক)।

কিন্তু ভাৰতীয় সকলো দৰ্শনে কয় যে ভাববোৰ আত্মা নহয়। গভীৰ টোপনিত ভাবশূন্য অবস্থাহে আত্মাৰ নিজ অবস্থা। বেদান্তই এইবোৰ কথা স্বীকাৰ কৰে। বেদান্তই কয় যে আত্মজ্ঞান লাভৰ প্ৰধান উপায়, "পঞ্চ-কোষ"

বিচাৰ (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শনৰ ১৫ পৃঃ, পাদটীকা চাওক । পঞ্চকোষ বিচাৰ আৰু চতুৰ্ব্বিশতি তত্ত্বাভ্যাস একে কথা। এই চতুৰ্ব্বিংশতি তত্ত্বাভ্যাস কেনেকৈ কৰিব পাৰি, তাৰ বিধান পাতঞ্জল দৰ্শনে দিছে। বাস্তৱিক পাতঞ্জল দৰ্শন স্বকীয়া এখন দৰ্শন নহয়। ই আচলতে ফলিত সাংখ্য দৰ্শন।

বেদান্ত, সাংখ্য, পাতঞ্জল—আমাৰ সকলো দৰ্শনে কৈছে, যে জগতৰ বাহিৰৰ যি সদ্বস্তুটি বিচাৰি নেপাই পাশ্চাত্য বিজ্ঞান ব্যাকুল হৈছে, সেই বস্তুটিয়েই আমাৰ আত্মা,— সৰ্ব্বব্যাপী সৎ পদাৰ্থ ব্ৰহ্ম। তেওঁ অব্যক্ত। এই দৰেই, সাংখ্যই বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰে, বেদান্তই শ্ৰুতি বাক্যেৰে, আৰু পাতঞ্জলে যোগৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণেৰে, কৈছে যে আত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ ভেদ নাই। জগতৰ ভিতৰতো আৰু বাহিৰতো সেই একে পৰমাত্মা। সকলো জীৱ সেই পৰমাত্মাৰ পৰা অভেদ।

জগতৰ ওপৰত তেওঁ একমাত্ৰ পুমান্ আৰু জগতৰ ভিতৰত তেওঁ বহু পুৰুষ বা জীবাত্মা।

সৃষ্টিৰ ৰহস্য।

আমি ওপৰত কলো যে এই জগতত বিজুলী শক্তিৰ বাহিৰে আৰু একো নাই আৰু সেই বিজুলী শক্তিৰো একো বাস্তৱ অস্তিত্ব নাই। সি আমাৰ মনৰ কল্পনা মাত্ৰ। এইবোৰ কথা বিজ্ঞানে বুজে। কেনেকৈ "একো নোহোৱাৰ পৰা" (?) এই চিত্ৰ বিচিত্ৰ নানা ৰকমৰ দৃশ্য বস্তুবোৰ হৈছে, এয়ে ঈশ্বৰৰ সৃষ্টিৰ প্ৰথম ৰহস্য, যি ৰহস্য বিজ্ঞানে উদ্‌ঘাটন কৰি আমাক চকুত আঙুলি দি দেখুৱাই দিছে। এতিয়া, ওপৰত আৰু পালো যে সকলো জীৱই পৰমাত্মা—অব্যক্ত পৰ-ব্ৰহ্ম যি জন "একমেবাদ্বিতীয়" ৰূপে জগতৰ ভিতৰত আৰু জগতৰ বাহিৰতো বিৰাজমান। কেনেকৈ, কি কৌশলেৰে, তেওঁ এইদৰে একৰ পৰা বহু হৈ নানা ৰূপে প্ৰকাশ হৈ এই অসংখ্য ভিন্ন ভিন্ন প্ৰবৃত্তিৰ ভিন্ন ভিন্ন জীৱবোৰ হ'ল, সেই ৰহস্যটি বিজ্ঞানে নেজানে।*

সাংখ্য-দৰ্শনত আমি পাওঁ যে জগতৰ ওপৰৰ অব্যক্ত একমাত্ৰ পুমানেই জগতৰ ভিতৰত বহু পুৰুষ হৈ ব্যক্ত হৈছে। ঠিক একে কথাকে উপনিষদেও কয়। উপনিষদে কয় যে এয়ে সৃষ্টিৰ ২য় ৰহস্য। বিজ্ঞানে এই ৰহস্যটি নুবুজিলেও আমি জানো যে অদ্বৈতবাদী বেদান্তৰ এয়ে হে সিদ্ধান্ত।

* [Pringle Pattison's "Idea of God" চাওক]।

ব্ৰহ্মাই "বহু হওঁ" বুলি সংকল্প কৰি সমস্ত জগৎ আৰু জগতৰ জীৱ হৈছে, আৰু জগতৰ ওপৰতো তেওঁ আছে। [কথাৰে উপনিষৎ — শ্বেতকেতুৰ উপাখ্যান চাওক]।

কেনেকৈ এইদৰে তেওঁ একৰ পৰা বহু হৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে, আমি বুজিব নোৱাৰো, ধাৰণা কৰিব নোৱাৰো। কোনো পাৰ্থিব দৃষ্টান্তৰে এই কথা বুজাব নোৱাৰো। এজন মানুহে যে দুজন বা বহুজন হব পাৰে — এনে দৃষ্টান্ত আমি দেখা নাই।

কিন্তু পাতঞ্জলে কৈছে, এনে শক্তি যোগীসকলৰ আছে। যোগীয়ে প্ৰয়োজন অনুসৰি নিজৰ দেহৰ পৰা অন্য দেহ সৃষ্টি কৰি, এজন যোগীয়েই কেইবাজনো হ'ব পাৰে; প্ৰত্যেক দেহত আৱশ্যক মতে ভিন্ন ভিন্ন শক্তি আৰু ভিন্ন ভিন্ন প্ৰবৃত্তি দিব পাৰে। [পাতঞ্জল দৰ্শন—কৈবল্যপাদ, ৪।৫ সূত্ৰ আৰু তাৰ ব্যাস ভাষ্য চাওক]

উপনিষদেও কয় যে দেবতা আৰু সিদ্ধ পুৰুষসকলৰ এনে ক্ষমতা আছে। [আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন—৭৩ পৃঃ আৰু ১৩৭ পৃঃ চাওক।] ভাগৱতত আছে যে সৌভৰি ঋষিয়ে এইদৰেই ৫০ টি শৰীৰ ধাৰণ কৰি, একে সময়তে ৫০ জনী ৰাজকন্যাৰ লগত, ৫০ টা ঘৰত দীৰ্ঘকাল বাস কৰিছিল। আমি এইবোৰ কথা মিছা বুলি, এইবোৰ কবিৰ কল্পনা বুলি, উৰাই দিব পাৰো, যোগীৰ ক্ষমতাক আমি বিশ্বাস নকৰিব পাৰো। কিন্তু আধুনিক বিজ্ঞানৰ দিক্কালৰ সমন্ধটি

বুজিলে আৰু বৰ্ত্তমান সময়ৰ নতুন অঙ্ক শাস্ত্ৰৰ (Wave mechanics ৰ) বিচাৰ পদ্ধতি বুজিলে, আমাৰ ন'কৈ উপায় নাই যে:—

"জগতৰ ওপৰত সকলো অদ্বৈত, অব্যক্ত, এক: আৰু জগতৰ ভিতৰত সকলো দ্বৈত, অনেক আৰু ব্যক্ত"।

এই মূল সত্যটি গৌড়পাদে কোৱা কথা [মাণ্ডুক্য কাৰিকা ৩।১৮] —সাংখ্য দৰ্শনৰ কথা — অদ্বৈতবাদী বেদান্তৰ কথা (আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন ৩২-৩৩ পৃঃ চাওক।] আৰু এই কথাৰে অস্ফুট প্ৰতিধ্বনি আজি কালি বিজ্ঞানেও কৰিছে, যথা:—

The new quantum mechanics may perhaps give a hint :—In each case, space and time are inhabited by distinct individuals; but when we pass beyond space and time,—from the world of phenomena to reality,—individuality is replaced by community...... so it may be with life. The phenomena may be individuals carrying on separate existence in space and time, while, in the deeper reality beyond space and time, we may all be members of one body."

[Physics and Phylosophy P 204]

অৰ্থাৎ "আজি কালিৰ ঢৌ-গণিতে এই বিষয়ে অলপ আভাস দিয়ে। বস্তুৰে দিক্কালত ভিন্ন ভিন্ন পদাৰ্থ হৈ দেখা

দিয়ে। কিন্তু আমি যেতিয়া দিক্কালৰ অতীতলৈ যাওঁ, অৰ্থাৎ দৃশ্যৰ পৰা পৰমাৰ্থিকলৈ যাওঁ, তেতিয়া আৰু ব্যক্তিগত অস্তিত্বৰ ঠাইত এটা উমৈহতীয়া, সাধাৰণ, অস্তিত্বহে পাওঁগৈ। ... সেইদৰেই প্ৰাণবো হ'ব পাৰে। আমি জগতত, অৰ্থাৎ দিক্কালত ব্যক্তিগত স্বকীয়া অস্তিত্ব লৈ ফুৰিছোহঁক; কিন্তু দিক্কালৰ অতীতত আচলতে আমি আটাইবোৰ বোধকৰো একেটা শৰীৰৰ হে অংশ।"

এতিয়া তেন্তে কথা হ'ল, যে সকলো জীৱ যদি একে, একে ঠাইৰ পৰা ওলাইছে, তেন্তে জগতত ইমান অসংখ্য ভেদ হ'ল কেনেকৈ? জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ দেখাতে অত্যন্ত প্ৰভেদ। সকলো জীৱও একে নহয়। গুৰি-পৰুৱাৰ পৰা মানুহলৈকে যত প্ৰাণী আছে, সকলোৰে বুদ্ধি, জ্ঞান আৰু ক্ষমতা একে নহয়। তেন্তে জীৱক আমি পূৰ্ণ ব্ৰহ্ম বা পূৰ্ণ ব্ৰহ্মৰ অংশ বুলি ধৰো কেনেকৈ? জীৱ পূৰ্ণ ব্ৰহ্ম নে ব্ৰহ্মৰ অংশ?

আমি নিজে ভাবো যে এই প্ৰশ্নটো এটা নিৰৰ্থক প্ৰশ্ন— ইয়াৰ একো অৰ্থ নাই। ব্ৰহ্ম নিৰবয়ৱ পদাৰ্থ। ইয়াৰ ভাগ বা অংশ নাই। ইয়াৰ প্ৰতিবিম্ব নাই। ওপৰৰ সৌভৰি ঋষিৰ দৃষ্টান্তত আমি পাঠকসকলক প্ৰশ্ন কৰো যে এই ৫০ জন সৌভৰি ঋষিৰ ভিতৰত কোন জন কাৰ অংশ? এই ৫০ জন সৌভৰি ঋষিৰ ভিতৰত, ৪৯ জনক আমি প্ৰথম জনৰ প্ৰতিবিম্ব বা অংশ বুলিম নে, প্ৰত্যেক জনকে পূৰ্ণ

সৌভৰি ঋষি বুলিম? আমি কি বোলো, তাৰ পৰা মূল সত্যৰ একো ব্যতিক্ৰম নহয়। মূল সত্যটি যেনে আছে তেনে থাকিব, যথা—সৌভৰি ঋষিয়ে যোগৰ বলত একে সময়তে ৫০ টি শৰীৰ ধাৰণ কৰিলে আৰু প্ৰত্যেক শৰীৰে বেলেগ বেলেগ কাম কৰিলে অৰ্থাৎ প্ৰত্যেকে একো একোজনী ৰাজকন্যাৰ লগত একো একোটা বেলেগ ঘৰত, দীৰ্ঘকাল বাস কৰিলে। এই মূল সত্যটি বিশ্বাস কৰিলে ইয়াত আৰু "অংশ—প্ৰতিবিম্ব"ৰ প্ৰশ্ন নুঠে। সেইদৰেই, আমি যদি বিশ্বাস কৰো যে একে ঈশ্বৰেই অসংখ্য জীৱ হৈ প্ৰত্যেক জীৱক বেলেগ বেলেগ কাম কৰিবলৈ নিযুক্ত কৰিলে, প্ৰত্যেকক বেলেগ বেলেগ বুদ্ধি, জ্ঞান আৰু ক্ষমতা দিলে, তেন্তে ইয়াত আৰু আন একো প্ৰশ্ন নুঠে। কিন্তু আমি দেখিছো যে জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ কি সম্বন্ধ, জীৱ পূৰ্ণ ব্ৰহ্ম নে পূৰ্ণ ব্ৰহ্মৰ অংশ—এই বিষয় লৈয়ে বেদান্তাচাৰ্য্যসকলৰ ঘোৰ বিৰোধ হৈছে। এই বিষয় লৈয়ে বেদান্ত দৰ্শনৰ দ্বৈতবাদ, বিশিষ্টা-দ্বৈতবাদ, অদ্বৈতবাদ, ভেদাভেদবাদ আদি বহুত বাদ হৈছে। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ প্ৰায় এক চতুৰ্থাংশত (২য় অধ্যায়' ৩য় পাদ) এই আলোচনাকে কৰা হৈছে। এইবোৰ বাদ দিলে বেদান্ত গ্ৰন্থ অতি সংক্ষেপ হৈ পৰে। এইবোৰ কথাৰ আমি ইয়াৰ পাছত আলোচনা কৰিম।

বৰ্ত্তমান ইয়াত এতিয়া আমাৰ এক মাত্ৰ আলোচ্য বিষয় এই যে, "ঈশ্বৰে কি কৌশলেৰে আমাৰ জ্ঞান আৰু শক্তি

সীমাবদ্ধ কৰিলে ?” কেনেকৈ ভিন্ন ভিন্ন জীৱৰ জ্ঞান আৰু শক্তিৰ ইমান তাৰতম্য হ'ল কেনেকৈ জগতত ইমান অসংখ্য ৰকমৰ নানাত্ব হ'ল ? কেনেকৈ একেজন ব্ৰহ্মাৰে এনে অসংখ্য ভেদ, এনে অসংখ্য ৰূপ হৈ, এই বিচিত্ৰ জগৎখন হ'ল ?

এইবোৰ কথা বেদান্ততকৈ সাংখ্যই হে বহলাই আলোচনা কৰিছে। কাৰণ, সাংখ্য-দৰ্শন আচলতে জীৱ-তত্ত্ব (episte-mology) অৰ্থাৎ জীৱৰ বিষয় জ্ঞান কেনেকৈ হয়, কেনেকৈ সেই জ্ঞান সীমাবদ্ধ হয় আৰু কেনেকৈ জীৱৰ মনত মিথ্যা জ্ঞানৰ উদয় হয়—এইবোৰ তত্ত্ব। এইবোৰ কথা আগধৰি বুজিলেহে বেদান্তৰ কথাবোৰ বুজিবলৈ সহজ হয়। সেইগুণে ইয়াৰ পাছৰ অধ্যায়ত আমি সাংখ্যৰ সৃষ্টি তত্ত্বৰ সম্বন্ধে আলোচনা কৰিম আৰু দেখুৱাম, কি বিচিত্ৰ কৌশলেৰে ঈশ্বৰে আমাৰ জ্ঞান আৰু শক্তি সীমাবদ্ধ কৰিছে আৰু জগতত এনে নানাত্ব কৰিছে—এনে অসংখ্য ৰকমৰ ভেদ হৈছে।

———

সাংখ্যৰ সৃষ্টি তত্ত্ব।

আমি আমাৰ বেদান্ত-দৰ্শনৰ ৫—১১ পৃষ্ঠাত দেখুৱাই আহিছো যে সাংখ্য-দৰ্শনৰ আলোচনাৰ পদ্ধতি একেবাৰে আধুনিক বিজ্ঞানৰ পদ্ধতি। সাংখ্যই তলৰ পৰা অতি সূক্ষ্ম যুক্তিৰে বিচাৰ কৰি পালে যে এই জগতৰ মূল কাৰণ "অব্যক্ত" (১৫ কাৰিকা)। এই অব্যক্তক সাংখ্যই পুমানো বুলিছে (১১ কাৰিকা)। অব্যক্ত সদায় একে, তাত দুই তিনি—এনেবোৰ ভেদ হ'ব নোৱাৰে—কাৰণ সি দিক্কালৰ অতীত। ওপৰত কোৱা হৈছে আৰু আধুনিক যুক্তিৰেই দেখুৱা হৈছে যে এই পুমান এক, ব্যাপী, সৰ্ব্বগত, নিষ্ক্রিয় বা নির্গুণ, অনাশ্রিত, ইত্যাদি (১১ কাৰিকাৰ গোড়পাদ ভাষ্যৰ শেষ অংশ চাওক)। ইয়াৰ ওপৰলৈ মানবিক যুক্তি যাব নোৱাৰে, সেইগুণে, সাংখ্যই এই খিনিতে যেন এটা আঁচ মাৰি ক'লে যে ইয়াৰ ওপৰৰ কথা মানুহে পাথিব যুক্তিৰে বুজিব নোৱাৰে। ব্যক্ত তত্ত্ববোৰ ভালকৈ বুজিলে অৰ্থাৎ চতুৰ্ব্বিংশতি তত্ত্বাভ্যাস কৰিলে, পাছত অব্যক্তৰ কথা বুজিব পাৰিব—এয়ে তেওঁৰ উপদেশ [৬৪ কাৰিকা চাওক]। পুমান বা ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে সাংখ্যই আৰু একো কোৱা নাই। সাংখ্যই অব্যক্ত ব্ৰহ্মৰ আচল স্বৰূপ কি, সেই বিষয়ে সকলো কথা কোৱা নাই। এই অৰ্থত সাংখ্য দৰ্শন অসম্পূৰ্ণ দৰ্শন (আমাৰ গীতা ১৭৪-৭৫ পৃষ্ঠা চাওক)। বেদান্তই কিন্তু

ব্ৰহ্মক সাক্ষাৎ দেখি যেন তেওঁৰ স্বৰূপৰ বিষয় বৰ্ণনা কৰিছে। সেইগুণে বেদান্তত শ্ৰুতি বাক্যৰ বাহিৰে আৰু কোনো যুক্তি বা প্ৰমাণৰ স্থান নাই ; আৱশ্যকো নাই (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ৩-৫ পৃঃ চাওক । ইফালে আকৌ সাংখ্যৰ জীৱতত্ত্ব, সাংখ্যৰ মনোবিজ্ঞান—এইবোৰৰ বেদান্তই কোনো যুক্তিপূৰ্ণ আলোচনা কৰা নাই, এইবোৰ যেন জনা কথা বুলি বেদান্তই ধৰি লৈছে।

কিন্তু সৃষ্টিৰ আদি অৱস্থা সম্পৰ্কে উভয় দৰ্শনৰ একে মত। সৃষ্টিৰ পাছত প্ৰলয়, প্ৰলয়ৰ পাছত আকৌ সৃষ্টি—এইদৰে অনাদি কালৰ পৰা হৈ আহিছে। মহা প্ৰলয়ত সকলো ব্যক্ত তত্ত্ব অব্যক্তত (বা বেদান্তৰ কথাৰে, ব্ৰহ্মত) লীন হয় আকৌ সৃষ্টি কালত তাৰে পৰা ব্যক্ত হয়। [বিজ্ঞানেও এইবোৰ কথা সমৰ্থন কৰে বুলি আমি ওপৰত কৈ আহিছো।]

সৃষ্টিৰ আদি অৱস্থাক সাংখ্য দৰ্শনে মহত্তত্ব বোলে। সকলো পুৰুষ যেন মূৰ্চ্ছিত অজ্ঞানাচ্ছন্ন হৈ মহত্তত্ত্বত 'প্ৰকৃতি লীন" হৈ থাকে [গোড়পাদ ভাষ্য ৪০ কাৰিকা]। এতিয়াও দিক্ আৰু কাল সৃষ্ট হোৱা নাই। সেইগুণে মহত্তত্ত্বত কোনো ভেদ ভাব বা ব্যক্তিগত অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে। আমি এই মাত্ৰ ক'ব পাৰো যে এই বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলো পদাৰ্থ, সকলো জীৱ, নিজৰ ব্যক্তিগত অস্তিত্ব হেৰুৱাই, সৃষ্টি কালত মহত্তত্ত্বত একত্ৰ হৈ থাকে, আৰু তাৰে পৰাই, ভিন্ন ভিন্ন

অস্তিত্ব লৈ ব্যক্ত হয়। সৃষ্ট সকলো জীৱ, সকলো পদাৰ্থ যেন একেটা শৰীৰ আৰু একেটা আত্মা হৈ মহত্তত্ত্বত অৱস্থিতি কৰে। পুৰাণ-কৰ্ত্তাসকলে এই মহত্তত্ত্বকে বিৰাট পুৰুষ, হিৰণ্যগৰ্ভ ইত্যাদি আখ্যা দিছে। [আমি ওপৰত ৩৫-৩৬ পৃষ্ঠাত কৈ আহিছোহক যে আধুনিক বিজ্ঞানেও এনে এটি অৱস্থাৰ কল্পনা কৰে।]

ইয়াৰ পাছৰ অৱস্থাটোক সাংখ্য-দৰ্শনে অহঙ্কাৰ তত্ত্ব বোলে। এতিয়া জীৱৰ বোধৰ উদয় হ'ল। অহং ভাব এটা হল। প্ৰত্যেক জীৱই বুজিলে যে সি এটা স্বকীয়া জীৱ—আন জীৱৰ পৰা তাৰ ভেদ আছে। এই অহং জ্ঞানেই বা ভেদ জ্ঞানেই জীৱৰ আচল "ভ্ৰান্তি বীজ" বুলি বাচস্পতি মিশ্ৰই কৈছে। ই প্ৰকৃততে ভ্ৰান্তি, মোহ বা ঈশ্বৰৰ মায়া (আমাৰ গীতা ১৮১-৮৩ পৃঃ) এয়ে পুৰুষ-প্ৰকৃতি সংযোগৰ প্ৰথম ফল। ইয়াৰ পৰাই পৰবৰ্ত্তী সকলো আনুষঙ্গিক ভ্ৰান্তিৰ উৎপত্তি হয়।

এই 'ভ্ৰান্তি-বীজ' অহং জ্ঞানত দুটি ভাব সংশ্লিষ্ট আছে, যথা— (১) "মই"—এই আত্মবোধেই আমাৰ অখণ্ড বা অক্ষয় কাল-জ্ঞান। "মই সদায় আছো"—এই জ্ঞানেই অখণ্ড কাল। ইয়াৰ পৰাই সকলো খণ্ড-কাল জ্ঞান [ভূত-ভবিষ্যৎ ভেদ] উদয় হয় আৰু ইয়াতে খণ্ড-কাল জ্ঞান লয় হয়। ই নহলে খণ্ড-কাল জ্ঞান থাকিব নোৱাৰে। [কথাৰে উপনিষদ ৯০ আৰু ১১০ পৃঃ চাওক।]

(২) "মই"—মই এটা সুকীয়া জীব—এই ভেদ জ্ঞানেই আমাৰ দিক্-জ্ঞান। [পঞ্চদশী ২।৪২-৪৫ চাওক] বাহ্য বস্তুৰ অস্তিত্বৰ জ্ঞান নহলে, "মই এটা সুকীয়া জীব"—এনে জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। বাহ্য বস্তু নহলে, দিক্ (space) নাই। এইটো আজি কালিৰ আপেক্ষিতা বাদৰ সত্য—"No space without things"।

এই দুই জ্ঞান—ভেদ জ্ঞান (অৰ্থাৎ দিক্ জ্ঞান) আৰু কাল-জ্ঞান (অহং জ্ঞান) লৈ জীৱ সৃষ্ট হয়। প্ৰথমতে এইদৰেই জীৱৰ জ্ঞান সংকীৰ্ণ হয়। দিক্কালত জোৰা লগাব নোৱাৰিলে কোনো কথা বুজিব নোৱাৰা হয়। নিজে যে ঈশ্বৰৰ পৰা অভেদ—এই জ্ঞানো লুপ্ত হয়—অৰ্থাৎ জীৱৰ সম্পূৰ্ণ আত্ম-বিস্মৃতি হয়। অ-যথাৰ্থ এটা ভেদ-জ্ঞানৰ উদয় হয়। এই-দৰে নহলে, সংসাৰ নহয়। ঈশ্বৰৰ সৃষ্টি নহয়, জীৱৰ ভোগ নহয়। ক্ৰমোন্নতি নহয়। [আমাৰ গীতা ১৮২-৮৩ পৃষ্ঠা চাওক।]

ভোগ্য বস্তু আমাৰ পৰা পৃথক—এনে জ্ঞান নহলে আমাৰ ভোগ হ'ব কেনেকৈ? এটা জীৱৰে সংসাৰ নহয়। "মই অকলৈ আছো" "মোৰ বাহিৰে জগতত কোনো পদাৰ্থ নাই"—এনে যদি হয়, তেন্তে সংসাৰ হয় কেনেকৈ? বহু জীৱৰ পৰম্পৰৰ সংঘৰ্ষণেই সংসাৰ। কিন্তু সকলোৱে যদি ঠিক একে ৰকমে ভাবে, তেন্তে সংঘৰ্ষণ হয় কেনেকৈ? সকলো বিষয়ে অসংখ্য ৰকমৰ নানাত্ব নহলে সংসাৰ নহয়।

অহঙ্কাৰ তত্ত্বৰ পৰা এফালে তন্মাত্ৰ সৰ্গ (বহির্জ্জগৎ) আৰু ইফালে প্ৰত্যয় সৰ্গ (অন্তৰ্জ্জগত)—এই দুই জগতৰ সৃষ্টি হয়, [সাংখ্য দৰ্শন ৫২ কাৰিকা]। এই দুই জগৎ ঘনিষ্ঠ ভাবে সম্বন্ধ। ইহঁত অন্যোন্যাশ্ৰয়ী আৰু সহ-ভাবী (আমাৰ গীতাৰ পাতনি (৫) চাওক।) এটা নহলে, ইটো নাই।

বহির্জ্জগতত অহঙ্কাৰ তত্ত্বৰ পৰা প্ৰথমতে পঞ্চ তন্মাত্ৰ (সূক্ষ্ম "অবিশেষ" শুদা শক্তি) আৰু তাৰ পৰাই পঞ্চ মহাভূতৰ উৎপত্তি হয়; [কথাৰে উপনিষৎ ৩৭-৩৯ পৃঃ আৰু ৪৯-৫১ পৃঃ চাওক]। ইফালে আকৌ এই বহির্জ্জগতৰ পৰা শক্তি আহি প্ৰথমতে আমাৰ বুদ্ধিস্থ সংস্কাৰত ভাব হৈ সঞ্চিত হয়। সংস্কাৰ বৰ্দ্ধিত হয় আৰু মন আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ উৎপত্তি হয়। এই সংস্কাৰ আৰু ইন্দ্ৰিয়বোৰে আমাৰ জ্ঞান অতি সীমাবদ্ধ আৰু অতি সংকীৰ্ণ কৰিছে, অযথা জ্ঞানৰ উৎপত্তি কৰিছে অৰ্থাৎ জীৱক মোহগ্ৰস্ত কৰিছে। সেইগুণেই গীতাই কৈছে:—

ত্ৰিভিগুৰ্ণময়ৈৰ্ভাবৈৰেভিঃ সৰ্ব্বমিদং জগৎ।
মোহিতং নাভিজানাতি মামেভ্যঃ পৰমব্যয়ম।
(গীতা ৭।১৩)

কেনেকৈ এইদৰে কৈছে, জানিবলৈ হ'লে সাংখ্যৰ মনোবিজ্ঞানটি আগধৰি বুজিব লাগিব। এই মনোবিজ্ঞান আধুনিক পাশ্চাত্য বিজ্ঞানৰ নতুন মনোবিজ্ঞানেৰে সৈতে একে। আমি সাংখ্য

দৰ্শনৰ পাতনিত আৰু আৰু বেদান্ত দৰ্শনৰ ১৯৩-১৯৭ পৃষ্ঠাত এই মনোবিজ্ঞানৰ কথা কৈ আহিছো। ইয়াৰ পাছৰ অধ্যায়ত সেইবোৰ কথাৰে সংক্ষেপে পুনৰুক্তি কৰা হ'ব।

সাংখ্যৰ মনস্তত্ব।

ইউৰোপীয় পুৰণি মনোবিজ্ঞানে কৈছিল যে আগত এটা বস্তু বস্তুৰূপে নেথাকিলে জীবৰ বস্তুজ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। আমাৰ ইন্দ্রিয়-শক্তি গৈ বস্তুৰ ওপৰত পৰি, সেই বস্তুৰ এটা মূৰ্ত্তি আনি আমাৰ মনক সমৰ্পণ কৰে, আৰু তেতিয়াহে আমাৰ সেই বস্তুৰ জ্ঞান হয়।

[এই মনোবিজ্ঞান এসময়ত ভাৰতবৰ্ষতো প্ৰচলিত আছিল যথা—

মূষাসিক্তং যথা তাম্রং তন্নিভং জায়তে তথা।
ৰূপাদীন্ ব্যাপ্নুবচ্চিত্তং তন্নিভং দৃশ্যতে ধ্রুবম॥
(পঞ্চদশী ৪।২৮)]

ইউৰোপত আজিলৈকে এই মনোবিজ্ঞানেও প্ৰচলিত আছিল। এতিয়া হে নতুন বিজ্ঞানে প্ৰমাণ কৰিছে আৰু পৰীক্ষাৰে সকলোকে দেখুৱাইছে যে এই মনোবিজ্ঞান ভুল। এই বিষয় লৈ Jeans, Eddington আদি বৈজ্ঞানিক, আৰু Miss Stebbing, Joad আদি দাৰ্শনিক, পণ্ডিত পণ্ডিতা সকলৰ যি বাগ্‌যুদ্ধ চলি আছিল, তাৰ উল্লেখ আমি প্ৰথম অধ্যায়তে কৰি আহিছো। এতিয়া বৈজ্ঞানিক সকলে কয় যে আগত এটা বস্তু বস্তুৰূপে নেথাকিলেও আমাৰ বস্তুজ্ঞান হ'ব পাৰে— যেনে, সামাজিকত্ত হয় বা Cinema বা radio বা telivision-ত হয়। আমি বস্তুৰ আচল স্বৰূপ নেদেখো। একে

বস্তুকে জগতৰ ভিন্ন ভিন্ন ঠাইৰ পৰা, নিজ নিজ গতি অনুসাৰে প্ৰাণীয়ে ভিন্ন ভিন্ন ৰূপে দেখে। (এয়ে আপেক্ষিতাবাদ) বস্তুত মাত্ৰ শক্তিৰ তিনিবিধ ক্ৰিয়া (mass, momentum and stress) হে আছে আৰু তাৰ বাহিৰে একো নাই (এয়ে আণবিকবাদ)। বস্তুৰ পৰা শক্তিৰ স্পন্দন আহি আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ত আঘাত কৰে। সেই স্পন্দনটি ইন্দ্ৰিয়ৰ শিৰে নি আমাৰ মস্তিষ্কত দিলেই আমাৰ বস্তু-জ্ঞান হয়। (কেনেকৈ হয়; এই বিষয়ে আমাৰ গীতাৰ ১৯২-৯৩ পৃঃ চাওক)। (কথাৰে উপনিষৎ—অজাতশত্ৰু আৰু বালাকিৰ উপাখ্যান চাওক)

আমাৰ দেহটো যেন এটা নিজান ফাটেক। ইয়াত সোমাই আমি বহিৰ্জ্জগতৰ একো খবৰ নেপাওঁ। যি সামান্য খবৰ আহে, সিও সাঙ্কেতিক খবৰ হৈ (cypher code) হে আহে—অৰ্থাৎ শক্তিৰ স্পন্দনৰূপে আহে। এই সঙ্কেত বোৰ (cypher message বোৰ) আমাৰ মনে যেন (de-cypher কৰে) আমাৰ ভাষালৈ তৰ্জ্জমা কৰে আৰু তেতিয়াহে আমাৰ বিষয় জ্ঞান হয়। জগতৰ আচল স্বৰূপ আমি নেদেখো। আমাৰ মনে যেনে দেখুৱায় তেনে হে দেখো। (Eddington's New Pathways in Science, chap. 1 চাওক)

সাংখ্য দৰ্শনেও ঠিক এইদৰেই কয়। সাংখ্য দৰ্শনেও কয় যে বস্তুত কেৱল মাত্ৰ শক্তিৰ তিনি বিধ ক্ৰিয়া (স্বত্ব, ৰজঃ আৰু তমোগুণ) হে আছে। গৌড়পাদৰ ভাষ্যত (১১ কাৰিকাত)

আছে যে আমি যেনেকৈ 'এইটো গৰু' 'এইটো ঘোঁৰা'—এইদৰে দুটা বস্তু পৃথক কৰিব পাৰো, "সেইদৰে এইটো গুণ", "এইটো গুণ নহয়"—এনে ভাবে এটা বস্তুৰ ভাগ কৰিব নোৱাৰো। গুণ যেই, বস্তুও সেই; বস্তু যেই গুণো সেই—* অৰ্থাৎ বস্তুত ত্ৰিগুণৰ বাহিৰে আৰু একো নাই। ২৮ কাৰিকাত সাংখ্যই কৈছে যে বস্তুৰ পৰা শক্তি আহি আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ত আঘাত কৰিলেই আমাৰ মনে এটা স্পন্দন অনুভব কৰে। এই স্পন্দনটি নিৰ্ব্বিকল্পক, ৰূপ ৰসাদি-হীন, এটা শুদা শক্তিৰ ক্ৰিয়া মাত্ৰ, যাক সাংখ্যই "আলোচন" নাম দিছে। এই আলোচনত আমাৰ বুদ্ধিস্থ সংস্কাৰে নাম ৰূপাদি যোগ কৰি দিলে হে আমাৰ বিষয় জ্ঞান হয়।

আমাৰ বস্তু জ্ঞান হ'বলৈ তেন্তে দুটা কথা লাগে। ১ম বহিৰ্জ্জগতৰ পৰা অহা শক্তি; ২য় আমাৰ সংস্কাৰটি। বহিৰ্জ্জগতৰ কোনো কথা, কোনো বিষয় আমি বুজিব নোৱাৰো, যদি সেইবোৰ আমাৰ সংস্কাৰস্থ ভাবৰ লগত মিলাই লব নোৱাৰো। আমাৰ সংস্কাৰটি নহলে, বহিৰ্জ্জগৎ থকা নথকা, আমাৰ পক্ষে সমান। (বেদান্ত দৰ্শন ১৯৩-৯৭ পৃঃ)

এই মনোবিজ্ঞানৰ সহায়েৰে সাংখ্যই আমাক দেখুৱাইছে যে আমাৰ সংস্কাৰ আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ অ-শক্তি দ্বাৰা আমাৰ বিষয়

* "গুণ" শব্দৰ অৰ্থ বুজা টান। নুবুজিলে কিন্তু সাংখ্য দৰ্শন বুজা নহয়। ইয়াৰ অৰ্থৰ বাবে আমাৰ গীতাৰ পাতনি ৮—১১ পৃষ্ঠা বা সাংখ্য দৰ্শন ৩৬—৫৩ পৃঃ চাওক।

জ্ঞান সীমাবদ্ধ হয় আৰু একে বিষয়ৰে ভিন্ন ভিন্ন মানুহৰ ভিন্ন ভিন্ন ৰকমৰ জ্ঞান হয়।

আমি ভাবো যে ইন্দ্রিয়ৰ শক্তিৰে হে আমি শক্তিমান। সাংখ্যাই কিন্তু কয় (বিজ্ঞানেও ঠিক এইদৰেই কয়) যে ইন্দ্রিয়বোৰৰ একো শক্তি নাই। ইহঁত বাস্তবিক শক্তি প্রবেশৰ দুৱাৰ হে। এই দুৱাৰেদি বাহিৰৰ শক্তি আহি আমাৰ ভিতৰত ক্রিয়া কৰে,—বিষয় জ্ঞান আমাৰ মনত হে হয়। এই গুণে সাংখ্যই আৰু গীতাই ইন্দ্রিয়বোৰক 'দুৱাৰ' বুলিছে। [সাংখ্য ৩৫।৩৬।৩৭।৩৮ কাৰিকা—গীতা ৫।১৩]। এই ইন্দ্রিয়বোৰে আমাৰ জ্ঞান আৰু শক্তি সীমাবদ্ধ কৰিছে। যেনে :—

সূর্য্যৰ পোহৰত অসংখ্য ৰং আছে। তাৰ ভিতৰৰ মুঠেই সাতোটা প্রধান ৰং হে আমাৰ চকুৰ শিৰবোৰেগ্রহণ কৰিব পাৰে। সেইদৰেই, আকৌ আকাশত অসংখ্য শব্দৰ সুৰ আছে, তাৰ ভিতৰত মুঠেই তিনটা স্বৰগ্রাম হে আমাৰ কাণৰ ভিতৰেদি আহিব পাৰে (উদাৰা, মুদাৰা, তাৰা)। ইয়াৰ ওপৰৰ আৰু তলৰ সুৰবোৰ আমি নুশুনো। আমি এই সকলো ৰং বা সুৰ গ্রহণ কৰিব পৰা হলে জগতক আমি আন ৰকমে বুজিলোহেতেন। আমি যেন এখন আঁৰ-কাপোৰৰ বেৰৰ মাজত সোমাই আছো। ইন্দ্রিয়বোৰ এই আঁৰ-কাপোৰৰ একো একোটা ফুটা। এই ফুটাইদিহে আমি বহির্জ্জগৎখন দেখো। [আমাৰ সাংখ্য

দর্শন ৮৫ পৃঃ চাওক।] এইদৰেই আমাৰ বিষয়-জ্ঞান সীমাবদ্ধ হয়।

ইয়াৰ বাহিৰেও আমাৰ সংস্কাৰে আমাৰ জ্ঞান আৰু সীমাবদ্ধ কৰে, জ্ঞানৰ বিপর্য্যয় ঘটায়, যেনে, ৰজ্জুত সর্প-ভ্রম হয়। সংস্কাৰটো নহলে এনে ভ্রম হ'ব নোৱাৰে। (সাংখ্য দর্শন ৯৩ পৃঃ চাওক)। আমাৰ সংস্কাৰত যদি মনোময় সর্প আগৰে পৰা নেথাকে, তেন্তে ৰজ্জুত সর্পজ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। সংস্কাৰ নহলে কোনো ৰকম "অধ্যাস" অর্থাৎ এটা বস্তুক আন এটা যেন দেখা ভ্রম, হ'ব নোৱাৰে। সাংখ্য দর্শনৰ ৪৭-৫১ কাৰিকাত সাংখ্যই দেখুৱাইছে যে সত্য জ্ঞান মুঠেই এটা হলেও, মিথ্যা জ্ঞানৰ অন্ত নাই। মিথ্যা জ্ঞানৰ অসংখ্য প্রভেদ হ'ব পাৰে। একে সত্যকে মানুহে পতি অসংখ্য ভিন্ন ৰূপে গ্রহণ কৰিব পাৰে। বুদ্ধিস্থ সংস্কাৰৰ পৰা বিষয় জ্ঞানৰ নানাত্ব হয়। [আমাৰ সাংখ্য দর্শন ১৩৬ পৃঃ]। এই দৰেই সংসাৰত নানাত্ব হয়।

সংস্কাৰ।

সংস্কাৰৰ সৃষ্টি আগ নে বহির্জ্জগতৰ সৃষ্টি আগ? বহির্জ্জগতৰ পৰা শক্তি আহি ভাবত পৰিণত হ'লে হে সংস্কাৰ গঠিত হয় বুলি আমি আগতে পৰা কৈ আহিছো। তেন্তে আগধৰি বহির্জ্জগৎ নহলে সংস্কাৰটো ক'ৰ হ'ব? ঠিক এই যুক্তিৰেই শঙ্কৰাচাৰ্য্যই বৌদ্ধ দৰ্শনৰ বিজ্ঞান-বাদক আক্ৰমণ কৰিছিল। বিজ্ঞানবাদে কয় যে বাস্তৱিক বহির্জ্জগৎ নাই— ই এটি মহাশূন্য (non-existent) কিন্তু আমাৰ সংস্কাৰৰ দ্বাৰা আমাৰ জগজ্-জ্ঞান হয়। শঙ্কৰাচাৰ্য্যই ক'লে যে জগতেই যদি নাই, তেন্তে সংস্কাৰটো কেনেকৈ হ'ল? (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ১৯৩ পৃঃ চাওক)। এই তৰ্কত শঙ্কৰাচাৰ্য্যই নকলে, আগধৰি জগৎ হ'ল নে আগধৰি সংস্কাৰ হ'ল। তেওঁ এই মাত্ৰ ক'লে যে সংস্কাৰ আৰু জগৎ দুয়োটা নহলে আমাৰ উপলব্ধি নহয়।

আমি বাৰু ধৰি লওঁ যে জগতৰ সৃষ্টিয়েই আগ—আমাৰ সংস্কাৰ নাছিলেই। তেতিয়া হ'লে আমাৰ জগজ্‌জ্ঞান প্ৰথমতে ...নকৈ হ'ল? সংস্কাৰ আৰু জগৎ দুয়োটা নহলে আমাৰ ... এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পাশ্চাত্য বিজ্ঞানে আমাক ... কাৰণ বিজ্ঞানেও কয় যে সংস্কাৰ আৰু ... আমাৰ বিষয়-জ্ঞান নহয়; আমাৰ

সকলো জ্ঞান সংস্কাৰ-ঘটিত। কিন্তু বিজ্ঞানে আমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰে। বিজ্ঞানে কয়:—

"(This) may be like enquiring whether the hen comes first or the egg; and it is not very important to decide. We might well leave the question open, whether the "forms of thoughts" that dominate our outlook are acquired or innate."

[Philosophy of Physical Science P 112]

অৰ্থাৎ "কণী নহলে কুকুৰা নহয়, আৰু কুকুৰা নহলে কণী নহয়। কণীৰ সৃষ্টি আগ নে কুকুৰাৰ সৃষ্টি আগ, কোনে ক'ব? সেইটো আমাৰ জনাৰো আৱশ্যক নাই। আমাৰ সংস্কাৰ আগৰে আছিল নে পাছত হ'ল সেইটো জানিবৰো আমাৰ আৱশ্যক নাই।"

বিজ্ঞানে এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰে। কাৰণ, এজন সৃষ্টিকৰ্ত্তা আছে বুলি যুক্তি কৰা বৈজ্ঞানিক প্ৰথা নহয়।

এজন সৃষ্টি-কৰ্ত্তাৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰি, সাংখ্যই এই প্ৰশ্নৰ সুন্দৰ মীমাংসা কৰিছে। তেওঁ কয় যে অন্তৰ্জ্জগৎ (সংস্কাৰ) আৰু বহির্জ্জগৎ – এই দুই জগৎ অন্যোন্যাশ্ৰয়ী; যেনে, গছ আৰু গুটি। গছ নহলে গুটি নহয়, গুটি নহলে গছ নহয়। সেইদৰে বহির্জ্জগৎ নহলে সংস্কাৰ নহয়, আকৌ সংস্কাৰ নহলে বহির্জগতৰ জ্ঞান নহয়। এই দুয়োখন সৃষ্টি সহভাবী

—একেলগে সৃষ্ট হ'ল। ইয়াত কোন আগ, 'কোন পিচ', এনে প্ৰশ্ন অৰ্থহীন [আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন ১২৪ পৃঃ আৰু ১৪৭ পৃঃ চাওক] কাৰণ সৃষ্টিৰ সময়ত কাল নাছিল। কাল জ্ঞান অহং জ্ঞানৰ পৰা পাছত উদ্‌ভব হয়। (৪১ পৃঃ চাওক।)

এতিয়ালৈকে আমি দেখিলো যে, একে ব্ৰহ্মই বহু হৈ বহু পুৰুষ হ'ল আৰু ইন্দ্ৰিয়, সংস্কাৰ, অহং জ্ঞান আৰু ভেদ জ্ঞানৰ দ্বাৰা জীবৰ (পুৰুষৰ) জ্ঞান আৰু শক্তি সীমাবদ্ধ কৰি সংসাৰত নানাত্বৰ সৃষ্টি কৰিলে। তেন্তে জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ সমন্ধটি কথাৰে আমি কেনেকৈ বুজাম ? — "জীৱ ব্ৰহ্মৰ অংশ নে পূৰ্ণ-ব্ৰহ্ম" এয়ে আমাৰ আচল প্ৰশ্ন আছিল। কিন্তু সেই বিষয় আলোচনা কৰাৰ আগেয়ে আমি সাংখ্যৰ 'চেতন-অচেতন' বিভাগটো বুজা আৱশ্যক। ইয়াৰ পাছৰ অধ্যায়ত এই বিষয় আলোচনা কৰা হ'ব।

চেতন-অচেতন বিভাগ।

অদ্বৈত বেদান্তৰ মূল প্ৰতিজ্ঞা এই যে এই জগতত কেৱল মাত্ৰ চিৎ শক্তি হে আচল বস্তু।

"চিদস্তীহ চিন্মাত্ৰমিদং চিন্ময়মেবচ"

বেদান্তই আৰু কয় যে এই চিৎ শক্তি জড় শক্তিৰ উপাদান। (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ৮৫ পৃঃ পাদটীকা চাওক)। অৰ্থাৎ চিৎ শক্তিৰ পৰা জড় শক্তিৰ অভিব্যক্তি হয়।

বিজ্ঞানে এইবোৰ কথা সমৰ্থন কৰে। বিজ্ঞানে পৰীক্ষাৰে প্ৰমাণ কৰিছে যে এই জগতত শক্তিৰ ক্ৰিয়াৰ বাহিৰে একো নাই আৰু যে এই শক্তিও আকৌ আমাৰ মনৰ ধাৰণা হে। [এইবোৰ কথা ওপৰত কোৱা হৈছে]। সেইগুণে বিজ্ঞানেও প্ৰায় বেদান্তৰ কথাৰেই কয় যে এই জগতত আচল বাস্তৱ পদাৰ্থ হৈছে (objective element) চিৎ শক্তি (consciousness) আৰু বাকী সকলো জড় শক্তি আমাৰ মনৰ অনুমান (Subjective)।

[Philosophy of Physical Science P. 69]।

অৰ্থাৎ চৈতন্যৰ বাহিৰে এই জগতত একো বাস্তৱ পদাৰ্থ নাই। এয়ে বিজ্ঞানো আৰু বেদান্তও।

সাংখ্যই ১১ কাৰিকাত ক'লে যে সকলো ব্যক্ত পদাৰ্থ ত্ৰিগুণ, অবিবেকী, বিষয়, সামান্য আৰু অচেতন। আমাৰ

সাংখ্য দৰ্শন ৩৬-৩৯ পৃঃ চাওক)। জগতৰ সকলো পদাৰ্থ (ব্যক্ত পদাৰ্থ) অচেতন। এই অচেতনত্ব জগতলৈ ক'ৰ পৰা আহিল? সাংখ্যই এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কৈছে (১৪ কাৰিকা) যে ত্ৰিগুণ হলেই পদাৰ্থ অচেতন হ'ব লাগিব। অবিবেক্যাদেঃ সিদ্ধিস্ত্ৰৈগুণ্যাৎ। ত্ৰিগুণ নহলে, অৰ্থাৎ নিৰ্গুণ হলে, চেতন হ'ব লাগিব। ত্ৰিগুণ হলেহে বস্তু প্ৰকাশ হ'ব পাৰে। বস্তুৰ পৰা শক্তি আহি আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ত লাগিলেহে আমাৰ বস্তু জ্ঞান হ'ব পাৰে। যি বস্তুত শক্তিৰ ক্ৰিয়া (গুণ) নাই, সি দৃশ্য বস্তু হ'ব নোৱাৰে। সমুদয় দৃশ্য, অনুমেয় পদাৰ্থ ত্ৰিগুণ আৰু সেইবাবে অচেতন। অব্যক্ত নিৰ্গুণ সেইবাবে চেতন। এয়ে সাংখ্যৰ চেতন-অচেতন বিভাগ। সাংখ্য মতে তেন্তে দৃশ্য বা অনুমেয় সকলো পদাৰ্থ অচেতন বা ত্ৰিগুণ আৰু দ্ৰষ্টাস্বৰূপ চেতন বা নিৰ্গুণ। এই বিভাগ মতে বুদ্ধি আদি সকলো তত্ত্ব অচেতন, ত্ৰিগুণ আৰু দৃশ্য (অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ বিষয় বা জ্ঞেয়)। দ্ৰষ্টা পুৰুষ নিৰ্গুণ আৰু চেতন। সৰ্ব্বব্যাপী, সৰ্ব্বগত, অব্যক্ত পুমান নিৰ্গুণ আৰু সেইবাবে চেতন। এই চেতন সৰ্ব্বব্যাপী অব্যক্ত জগতৰ প্ৰত্যেক অচেতন ব্যক্ত পদাৰ্থক ব্যাপি আছে বুলি আমি ওপৰত কৈ আহিছো, আৰু কৈ আহিছো যে এই অব্যক্তৰ পৰাই সকলো ব্যক্ত পদাৰ্থ হৈছে। ই সকলোৰে মূল কাৰণ। অৰ্থাৎ চেতন চিৎ শক্তিৰ পৰা সকলো অচেতন জড়-শক্তিৰ

উৎপত্তি। এই দৰেই সাংখ্য আৰু বেদান্তৰ এক বাক্যতা হৈ পৰে, আৰু বিজ্ঞানে এই কথা পৰীক্ষাৰে প্ৰমাণ কৰে। সাংখ্যই ৩ কাৰিকাত ক'লে, "মূলপ্ৰকৃতিৰবিকৃতিঃ"—অৰ্থাৎ মূল প্ৰকৃতি কাৰণহীন অহেতুমৎ, অজ। কাৰহীন হলেই ওপৰত দিয়া যুক্তিৰেই অব্যক্ত, সৰ্ব্বগত ব্যাপী ইত্যাদি হব লাগিব। ১১ কাৰিকাত কৈছে যে পুমানো সৰ্ব্বগত, ব্যাপী, এক ইত্যাদি। (গৌড়পাদ ভাষ্য চাওক) এতিয়া তেন্তে সাংখ্যৰ মতে দেখা গল যে পুমান আৰু প্ৰকৃতি (মূল প্ৰকৃতি), দুয়ো সৰ্ব্বব্যাপী।

সৰ্ব্বব্যাপী পদাৰ্থ দুটা থাকিব নোৱাৰে। দুটা বুলিলেই পৃথক দুটা—অথাৎ এটাও সৰ্ব্বব্যাপী নহয়।

সেইগুণে আমি বুজিব লাগিব যে অব্যক্ত অৱস্থাত প্ৰকৃতি আৰু পুমান একে—একে অব্যক্ত, যি অব্যক্ত সদায় একে, সদায় অভেদ, সদায় সৰ্ব্বব্যাপী নিত্য সদ্বস্তু। (ওপৰত এই বোৰ কথা কোৱা হৈছে)। সেইগুণে গৌড়পাদে ২২ কাৰিকাৰ ভাষ্যত কৈছে যে অব্যক্ত, ব্ৰহ্ম, প্ৰকৃতি, মায়া, পুমান—এই সকলোবোৰ একে অৰ্থ বাচক শব্দ।

কিন্তু ইয়াৰ পাছত গুণৰ ক্ৰিয়া আৰম্ভ হ'লে প্ৰকৃতি অব্যক্তৰ পৰা ব্যক্ত হয় (আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন ৩২, ৩৩ ৪৫ পৃঃ)। ব্যক্ত প্ৰকৃতি ত্ৰিগুণ আৰু সেই বাবেই অচেতন। এই প্ৰকৃতি অনুমেয় বা দৃশ্য পদাৰ্থ। ব্যক্ত আৰু অচেতন।

গীতাই ঠিক এইদৰেই কৈছে। গীতাই কয় যে মূল প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ অভেদ। (আমাৰ গীতা ২৯১, ২৯৩, ৩১৮, ২০, ৩৩৫ আৰু ৩৩৬ পৃঃ চাওক)।

সাংখ্যৰ পুৰুষ (১)।

আমি ওপৰত ক'লো যে ভাববোৰক (thoughts and emotions বা খণ্ড-জ্ঞান বোৰক) বোধশক্তিৰ (consciousness) পৰা পৃথকে উপলব্ধি কৰিব পাৰিলে হে আমি আমাৰ আত্মাৰ সাক্ষাৎ পাম। এই উপলব্ধিকে আমাৰ শাস্ত্ৰই আত্ম-জ্ঞান, বোলে। [ইউৰোপীয় দৰ্শনে কিন্তু কয় যে ভাবৰ সমষ্টিয়েই আত্মা। দুটাক আমি পৃথক কৰিবই নোৱাৰো]।

সাংখ্য দৰ্শনৰ মূল উদ্দেশ্যই হৈছে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ (ভাব আৰু চিৎ শক্তিৰ) প্ৰভেদটি গুৰিৰে পৰা দেখুৱাই মানুহক চতুৰ্ব্বিংশতি তত্ত্বাভ্যাস কৰিবলৈ প্ৰস্তুত কৰা। এইদৰে বুজিলেহে মানুহ পাতঞ্জলোক্ত যোগৰ অধিকাৰী হ'ব আৰু আত্মজ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব।

সেইগুণে সাংখ্যই প্ৰথমতে আমাৰ মনত ভাবৰ উৎপত্তি কেনেকৈ হয়, সেইটো বাহুল্য ভাবে আলোচনা কৰিছে। তেওঁ প্ৰথমতে কৈছে যে বহিৰ্জ্জগতৰ শক্তি আহি আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ত আঘাত কৰিলেই আমাৰ এটি অনুভূতি হয় ('আলোচন') আৰু সেয়ে ভাব হৈ আমাৰ সংস্কাৰত ৰৈ যায়। এইদৰে ভাব সঞ্চিত হয়, বৰ্দ্ধিত হয় আৰু ক্ষয়ো হয় (অৰ্থাৎ আমি পাহৰিও যাওঁ)। আমি ওপৰত কৈ আহিছো যে এই ভাবৰ সমষ্টিকে সাংখ্যই বুদ্ধিৰ ৰূপ বা

সংস্কাৰ বোলে। উপনিষদে এই সংস্কাৰকে "কৰ্ম্মবীজ" বোলে। কাৰণ ই হে আমাক কাম কৰায় (কথাৰে উপনিষদ ৯৮ পৃঃ)

এই সংস্কাৰস্থ ভাববোৰ দুই শ্রেণীৰ—প্রাকৃতিক আৰু বৈকৃতিক (সাংখ্য, ৪৩ কাৰিকা)—অর্থাৎ পূৰ্ব্বজন্মাৰ্জ্জিত, আৰু এই জন্মত আৰ্জ্জিত। এই সংস্কাৰৰ সদায় পৰিবৰ্ত্তন হৈ আছে। বাহিৰৰ পৰা শক্তি আহি এই পৰিবৰ্ত্তন ঘটাইছে। (আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন, ৭৭ পৃঃ)। তেন্তে এতিয়া ইয়াত দেখা গ'ল যে আমাৰ সংস্কাৰত যতবোৰ ভাব আছে, সেই সকলোবোৰ, এসময়ত নহয় এসময়ত, বহিৰ্জ্জগতৰ পৰা আহি আমাৰ অন্তঃকৰণত সঞ্চিত হ'ল হি। আমি আৰু ক'ৰো পৰা কোনো ভাব পোৱা নাই। বহিৰ্জ্জগতত যি কথা সত্য ৰূপে আছে, সেয়ে আমাৰ মনত ভাব ৰূপে আছে। বহিৰ্জ্জগতত আমি দেখিলো, পানী তপতালে ভাপ হৈ উড়ি যায়। ই এটা নৈসৰ্গিক নিয়ম বা সত্য। আমি যেতিয়া এই সত্যটি বুজিলো, তেতিয়া সি ভাব হৈ আমাৰ মনত বৈ গ'ল। নিৰ্জ্জীব ভাব হৈ থাকিল—সময়ত যেতিয়া আমি সুঁৱৰিব পাৰো বা সমাজিক দেখো, তেতিয়া সি সজীব হৈ ভাব-পদ-বাচ্য হয়। বহিৰ্জ্জগত নোহোৱা কোনো কথা আমাৰ সংস্কাৰত ভাব ৰূপে নাই। বহিৰ্জ্জগৎ নহলে আমাৰ মনতো আত্ম-বোধৰ বাহিৰে কোনো ভাব থাকিব নোৱাৰে।

এই ভাববোৰ (অর্থাৎ আমাৰ সংস্কাৰটো) যেন বহিৰ্জ্জগতৰ এটা ছবি। আমি ওপৰত কৈ আহিছো যে এই ছবিটো

নহলে আমাৰ কোনো বিষয় জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে—(বেদান্ত দৰ্শন ১৯১-৯৭ পৃঃ চাওক)। ই যেন বহিৰ্জ্জগতৰ এটা "ফটোগ্রাফ" যাৰ সহায়েৰে আমি বহিৰ্জ্জগতৰ বস্তু চিনাক্ত কৰিব পাৰো—অর্থাৎ বস্তুটি কি, বুজিব পাৰো।

ফটোগ্রাফ খন এনেয়ে হ'লে একো নহয়—সি এটা অৰ্থহীন জড়-পদাৰ্থ। এজন চেতন মানুহে নেচালে সি কিছুমান ৰং আৰু কাগজ মাত্র। চেতন মানুহ এজনে মন দি চালেহে তাৰ অৰ্থ হয়। তাৰ মূল্য হয়।

সেইদৰেই, বহিৰ্জ্জগতৰ ছবি স্বৰূপ আমাৰ সংস্কাৰটিও এটা জড়-পদাৰ্থ। এজন চেতন দ্রষ্টাই মন দি নেচালে বা নুবুজিলে তাৰ একো অৰ্থ নাই। চেতন দ্রষ্টাৰ দৃষ্টি পৰিলেই সি সজীব ভাব হৈ প্রস্ফুটিত হয়। এই দ্রষ্টা জনকে সাংখ্যই "পুৰুষ" বা 'জ্ঞ' বুলিছে। বেদান্তই জীবাত্মা বুলিছে। তেওঁ বুদ্ধিৰ দ্রষ্টা, সাক্ষী, বা ভোক্তা বা জ্ঞাতা। (সাংখ্য ১৭-১৯ কাৰিকা)। সাংখ্যই সেইগুনে কয় যে সংস্কাৰস্থ ভাববোৰ (অর্থাৎ আমাৰ বুদ্ধি) অচেতন দৃশ্য পদাৰ্থ কিন্তু চেতন পুৰুষৰ সংযোগত সি চেতন যেন হয় (সাংখ্য ২০ কাৰিকা)। সাংখ্য মতেঃ পুৰুষ, দ্রষ্টা বাবে চেতন; বুদ্ধি দৃশ্য বাবে, অচেতন —

পুৰুষ ভোক্তা; বুদ্ধি ভোগ্য
পুৰুষ, জ্ঞাতা; বুদ্ধি জ্ঞেয়

এইদৰেই সাংখ্যই পুৰুষৰ সংজ্ঞা দিছে —"যি জনে বুদ্ধিক দেখে, বুজে বা ভোগ কৰে, সেই জনেই চেতন পুৰুষ।"

"যো বুদ্ধেঃ পৰতস্তু সঃ'—গীতা ৩।৪২

গীতায়ো ত্ৰয়োদশ অধ্যায়ত ঠিক এই ভাবেই কথাটো কৈছেঃ বুদ্ধি আদি চতুৰ্ব্বিংশতি তত্ত্বক (ব্যক্ত পদাৰ্থক) ক্ষেত্ৰ বুলিছে। এইবোৰ অচেতন দৃশ্য পদাৰ্থ। ইইঁতক যি দেখে, ভোগ কৰে বা জানে, সেই দ্ৰষ্টা পুৰুষক চেতন ক্ষেত্ৰজ্ঞ বুলিছে।

[আমি ওপৰত কৈ আহিছো আৰু আমাৰ "কথাৰে উপনিষৎ" ৪৬-৪৭ পৃষ্ঠাৰ পাদটীকাত দেখুৱাইছো যে ইউৰোপীয় দৰ্শনে ভাব আৰু চিৎ শক্তিৰ (sensation in consciousness আৰু শুদা consciousness) প্ৰভেদ আমাৰ দৰেই কৰিছে কিন্তু তেওঁবিলাকে ভাবে যে ভাববোৰো চেতন পদাৰ্থ আৰু চিৎ শক্তিও চেতন পদাৰ্থ আৰু যে এই দুটাৰ সমষ্টি হে আমাৰ আত্মা। এই দুটাৰ সংযোগ স্বাভাবিক সংযোগ। পৃথক কৰিব নোৱাৰি। এয়ে ইউৰোপীয় আৰু ভাৰতীয় দৰ্শনৰ মূল বিৰোধ। আমাৰ দৰ্শনে কয় যে ভাব আৰু চিৎ শক্তিৰ এই প্ৰভেদটো উপলব্ধি কৰিলে হে আত্মজ্ঞান লাভ হ'ব পাৰে আৰু মুক্তি হ'ব পাৰে। ভাব আৰু চিৎ শক্তি (পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতি) যে ভিন্ন জাতীয় পদাৰ্থ তাৰ সুন্দৰ কাৰণ সাংখ্য দৰ্শনে দিছে। সাংখ্যই কয় যে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ সংযোগ অনাদি সংযোগ হলেও, ই স্বভাবিক সংযোগ

নহয়। (আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন ৭০ পৃঃ চাওক) অগ্নি আৰু অগ্নিৰ দাহিকা শক্তি পৃথক কৰিব নোৱাৰি। এই দুটাৰ সংযোগ স্বাভাবিক সংযোগ। কিন্তু ভাব আৰু চিৎ শক্তিৰ সংযোগ তেনে স্বাভাৱিক সংযোগ নহয়। দুইটা পৃথক হ'ব পাৰে—যেনে গভীৰ টোপনিত হয়; আৰু পৃথক কৰিব নোৱাৰিলে জীৱৰ মুক্তি নহয়।]

সাংখ্যৰ পুৰুষ (২)।

ওপৰত আমি পালো যে পুৰুষ প্ৰকৃতিৰ দ্ৰষ্টা। এই পুৰুষৰ স্বৰূপ কি? পুৰুষ পূৰ্ণ-ব্ৰহ্ম নে ব্ৰহ্মৰ অংশ?

সাংখ্যৰ চেতন আৰু অচেতনৰ বিভাগটো ১৪ কাৰিকাত দিয়া হৈছে আৰু ওপৰত কোৱা হৈছে যে এইমতে দৃশ্য সকলো পদাৰ্থ অচেতন। অব্যক্ত পুমান চেতন। ব্যক্ত সকলো পদাৰ্থ, বুদ্ধি আদি সকলো চতুৰ্ব্বিংশতি তত্ত্ব, অৰ্থাৎ সমস্ত প্ৰকৃতি—অচেতন দৃশ্য পদাৰ্থ। পুৰুষ প্ৰকৃতিৰ দ্ৰষ্টা বাবে চেতন! চতুৰ্ব্বিংতি সকলো তত্ত্বৰ বাহিৰ বাবে পুৰুষ নিৰ্গুণ নিষ্ক্ৰিয়, অপৰিণামী সৎ আৰু অনাশ্ৰিত হ'ব। চমুকৈ একে কথাৰে কবলৈ হলে 'অব্যক্ত' হব। সাংখ্যৰ পুৰুষ তেন্তে চেতন, সৎ, নিষ্ক্ৰিয়, অকৰ্ত্তা, নিৰ্গুণ আৰু অব্যক্ত। (সাংখ্য ১৯ কাৰিকা)। গীতাইও ঠিক এইদৰেই কয় (গীতা ২।২৪-২৫) আমি বুজিব নোৱাৰো, কেনেকৈ পুৰুষ 'অকৰ্ত্তা' হ'ব পাৰে। গীতাত এই বিষয়ে বাহুল্য আলোচনা আছে। গীতাই কৈছে যে আত্মা প্ৰকৃততে অকৰ্ত্তা, উদাসীন, দ্ৰষ্টা। সংস্কাৰে আমাক কাম কৰায় আৰু আমি আমাৰ সংস্কাৰটিকে আত্মা বুলি ভাবো আৰু সেইগুণে আমি ভাবো যে আমি নিজে হে কৰো। (আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন ৬৫ পৃঃ আৰু গীতা ৭৪-৭৭ পৃঃ)

সৎকাৰ্য্যবাদৰ যুক্তিৰেই সাংখ্যই কৈছে যে "পুৰুষ" যেই "অব্যক্ত" ও সেই। অৰ্থাৎ সাংখ্যমতে আত্মা পৰমাত্মাৰ ভেদ নাই। প্ৰত্যেক পুৰুষেই অব্যক্ত পুমান্—বা ব্ৰহ্ম।

কিন্তু এতিয়া আমাৰ প্ৰশ্ন হল যে অব্যক্ত হলেই পদাৰ্থ সৰ্ব্বগত ব্যাপী হব লাগিব আৰু 'এক' হব লাগিব; কাৰণ, দুটা সৰ্ব্বব্যাপী পদাৰ্থ থাকিব নোৱাৰে। এইবোৰ সাংখ্যৰ নিজৰ যুক্তি—সৎকাৰ্য্যবাদৰ যুক্তি।

তেন্তে, সাংখ্য মতে সকলো মানুহৰ এটা উমৈহতীয়া আত্মা নে কি? সেইদৰে হলে, এটা মৰিলেই সকলো মৰিব, এটাই যি ভাবে, যি দেখে সকলোৱে সেইদৰেহে ভাবিব আৰু দেখিব; জগৎ অৰ্থহীন (nonsensical) হ'ব আৰু উপলব্ধিৰ সাঙ্কৰ্য্য হব।

আমাৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত সাংখ্য দৰ্শনে কয় যে জগতৰ ওপৰৰ 'একমেবাদ্বিতীয়' অব্যক্ত পুমানেই জগতৰ ভিতৰত বহু পুৰুষ হৈছে। ইয়াত ভুল নাই। কিন্তু জন্ম, মৰণ, ইন্দ্ৰিয়, আৰু অন্তঃকৰণৰ মানুহে পতি বেলেগ নিয়ম আছে বাবে, আৰু একে সময়তে সকলো মানুহৰ একে প্ৰবৃত্তি নহয় বাবে, আৰু সত্ব ৰজস্তম—এই ত্ৰিগুণময় ভাববোৰ মানুহে পতি বেলেগ বাবে, পুৰুষ বহুত বুলি ধৰিব লাগিব। নহলে সংসাৰ অৰ্থহীন হব। (সাংখ্য ১৮ কাৰিকা)। অৰ্থাৎ চিৎ শক্তিৰ অংশ নাই। ই অবিভাজ্য। কিন্তু ভোগ অনুযায়ী আমি ভোক্তাৰ (পুৰুষৰ) বিভাগ কৰিব পাৰো

এইদৰে সংসাৰৰ প্ৰাণীৰ গাই পতি বেলেগ বেলেগ অসংখ্য ৰকমৰ ভোগ দেখি আমি ক'ব পাৰো যে অসংখ্য ভোগৰ অসংখ্য জন ভোক্তা পুৰুষ। (আমাৰ সাংখ্য দৰ্শন ৬৩ পৃঃ চাওক)। সেইদৰে ধৰিলেই আমি জগতক সত্য বুলি ক'ব পাৰো। সাংখ্যৰ এই যুক্তিটি গীতাই সমৰ্থন কৰে। গীতাতো ভোগ অনুযায়ী বিভাগ কৰিছে। গীতাই কৈছে যে একে ঈশ্বৰেই তেওঁৰ অপৰা প্ৰকৃতিৰে এই জগৎ সৃষ্টি কৰি, পৰা প্ৰকৃতিৰে নিজে বহু হৈ ভোগ কৰিছে। সমষ্টি ৰূপেও ভোগ কৰিছে আৰু আংশিক ভাবেও ভোগ কৰিছে। সমষ্টি ভোক্তা জন ঈশ্বৰ (এজন); আৰু আংশিক ভোক্তাবোৰ পুৰুষ (বহু) (আমাৰ গীতা ২৯২ আৰু ৩৩১ পৃঃ চাওক)। এইদৰে নকৰি আৰু উপায় নাই—কাৰণ আমি নেজানো কি শক্তিৰে একে ঈশ্বৰেই বহু পুৰুষ হ'ল।

সাংখ্যৰ মতে তেন্তে পুৰুষ দ্ৰষ্টা বাবে "অব্যক্ত" আৰু বহু বা অনেক হোৱা বাবে (সাংখ্যৰ নিজৰ যুক্তিৰেই) "ব্যক্ত"—অৰ্থাৎ সাংখ্যৰ নিজৰ যুক্তিৰেই, পুৰুষক এবাৰ 'ব্যক্ত" আৰু এবাৰ "অব্যক্ত' বুলি ধৰিব লাগিব। দৰ্শন শাস্ত্ৰত, একেটা শব্দৰে দুটা সংজ্ঞা দিয়া বোধকৰো দোষৰ কথা। বাচস্পতি মিশ্ৰই সাংখ্য দৰ্শনৰ এই দোষ দেখুৱাই দিছে। (আমাৰ সাংখ্য দৰ্শনৰ পাতনি—২৬ পৃঃ পাদটীকা চাওক) শঙ্কৰাচাৰ্য্যই নিজেও ব্ৰহ্ম সূত্ৰৰ ২।৩।৫১-৫৩ সূত্ৰৰ ভাষ্যত সাংখ্য দৰ্শনৰ এই দোষটোৰ প্ৰতি তীব্ৰ কটাক্ষ

কৰিছে। (তলত এই বিষয় উল্লেখ কৰা হ'ব।)। সাংখ্য দৰ্শন যুক্তিপূৰ্ণ দৰ্শন অৰ্থাৎ পাৰ্থিব যুক্তিৰে পৰমাৰ্থিক কথা প্ৰমাণ কৰিছে। তাত যদি এনে এটা দোষ (যদি সচাঁকৈয়ে দোষ) থাকে, তেন্তে তাক সিমান ধৰিবলগীয়া কথা বুলি আমি নেভাবো। কিন্তু বেদান্ত দৰ্শনে কিয় ক'ব নোৱাৰে, যে একে ব্ৰহ্মাই কেনেকৈ বহু হ'ল। দেৱতাবোৰে কি শক্তিৰে একে সময়তে বহুত শৰীৰ ধাৰণ কৰে? (ব্ৰহ্মসূত্ৰ ২।১।২৭, আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ২২২ পৃঃ চাওক)। দাৰ্শনিক যুক্তিৰে এনেবোৰ কথাৰ নিষ্পত্তি হব নোৱাৰে। হয় আমি জীৱক (সাংখ্যৰ দৰে) পূৰ্ণ-ব্ৰহ্ম বুলিব লাগিব, নহলে (বৌদ্ধ দৰ্শনৰ দৰে) কব লাগিব যে জীবাত্মা নাই, বা বিজ্ঞানবাদী বৌদ্ধৰ দৰে আমি কব লাগিব যে এই জগৎখনেই নাই (non-existent), বা নহলে শঙ্কৰাচাৰ্য্যই তলত কোৱা দৰে আমি কব লাগিব যে আমাৰ জগজ্‌জ্ঞান মানসিক ব্যাপাৰ। (তলত এই কথা কোৱা হব)।

যেতিয়ালৈকে আমি নুবুজো কেনেকৈ একে ব্ৰহ্মাই বহু জীৱ হৈ লীলা কৰিব পাৰিছে, তেতিয়ালৈকে আমাৰ এই ৪ ৰকমৰ এক ৰকমে নকৈ আৰু উপায় নাই।

শ্ৰীঅৰবিন্দই অতি ঠিক কথাটি কৈছে—যথা:—

...... but the infinite difference of view and outlook and attitude, action and experience—a difference not of the natural

operations which are the same but of the witnessing consciousness—are utterly inexplicable except on the supposition that there is a multiplicity of witnesses, many Purushas :

...... The only at all logical explanation from the point of view of Vedantic Monism is that of the Mayavada, but there, the whole thing becomes a dream ...... The more realistic Sankhya view of things does not admit this phantasmagoric idea of existence and therefore cannot adopt this solution.

তলত এই বিষয়টি আকৌ ওলাব। তেতিয়া আমি দেখুৱাম যে এই বিষয়ে আধুনিক বিজ্ঞানে শঙ্কৰাচাৰ্য্যক হে সমৰ্থন কৰে।

এতিয়া আমি বেদান্ত মতে (পুৰুষৰ) জীবাত্মাৰ স্বৰূপ কি, তাৰ আলোচনা কৰিম। কিন্তু তাৰ আগেয়ে বেদান্ত দৰ্শন সম্বন্ধে জানিব লগীয়া দুটামান কথা ইয়াৰ পাছৰ অধ্যায় দুটাত কোৱা হ'ব।

বেদান্তৰ কথা (১)।

বেদান্ত দৰ্শনৰ তিনিটি প্ৰস্থান :—(১) শ্ৰুতি প্ৰস্থান (উপনিষৎ), (২) স্মৃতি প্ৰস্থান (গীতা), আৰু (৩) ন্যায় প্ৰস্থান (ব্ৰহ্মসূত্ৰ)।

আচলতে উপনিষদ্ বোৰেই হে বেদান্ত। উপনিষদৰ সংখ্যা ২০০ ৰ ওপৰ। ইয়াৰ ভিতৰত ছান্দোগ্য, বৃহদাৰণ্যক, ঈশ, কেন, কঠ আদি ১১ কি ১২ খন উপনিষদেই প্ৰধান উপনিষৎ। এই সকলোখিনি উপনিষদ্ ভালকৈ নপঢ়িলে বেদান্ত পঢ়া নহয়। কাৰণ, এই উপনিষদ বোৰৰ এখনো সম্পূৰ্ণ দৰ্শন নহয়। আগৰ দিনৰ শিক্ষা প্ৰণালী বেলেগ আছিল। তেতিয়াৰ দিনত অধ্যাপকে এটা নিৰ্দ্দিষ্ট বিষয় বাছি লৈ বক্তৃতা দি নগৈছিল; শিষ্যই যি প্ৰশ্ন কৰে, মুঠেই তাৰে হে উত্তৰ দিছিল। এই উত্তৰ বোৰেই মুখে মুখে চলি আহি, কালক্ৰমত লিপিবদ্ধ হৈ, ইমানবোৰ উপনিষদ্ হ'ল। সেই বাবেই এখন উপনিষদো সম্পূৰ্ণ দৰ্শন ন'হল।

আৰু এটা কথা। আমি নজনা মানুহ এটাক কোনো কথা বুজাবলৈ হলে বহুত কথা ক'ব লাগে। কিন্তু জনা মানুহক একেষাৰ কথাৰে ক'লেই হয়। উপনিষদৰ ছাত্ৰবোৰো ব্ৰহ্মচাৰী শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিত আছিল। অধ্যাপকো ব্ৰহ্মজ্ঞ পুৰুষ আছিল। সেইগুণে প্ৰশ্নোত্তৰবোৰো অতি সংক্ষেপ আছিল।

ঠায়ে ঠায়ে এই উপনিষদবোৰৰ ভাষা ইমান চুম্বক যে তাক সাধাৰণ মানুহে ভাষ্যৰ সহায় নহলে বুজিব নোৱাৰে।

এই উপনিষদবোৰ মহৰ্ষি বাদৰায়ণে গোটাই এখন সম্পূৰ্ণ দৰ্শন ৰচনা কৰে। সেয়ে ব্ৰহ্মসূত্ৰ। এই ব্ৰহ্মসূত্ৰও আকৌ উপনিষদৰ ভাষ্য নহয়, টীকাও নহয়। উপনিষদৰ কথাবোৰ মনত ৰাখিবলৈ ই যেন এটি টোকা। ই ও অতি চুম্বক টোকা। আগেয়ে উপনিষদ্ পঢ়া ছাত্ৰই উপনিষদৰ কথাবোৰ মনত ৰাখিবলৈ ব্ৰহ্মসূত্ৰই সহায় কৰে। মুখস্থ কৰি ৰখাৰ বাবে ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ প্ৰয়োজন। কিন্তু আগেয়ে উপনিষদ্ নপঢ়া বা নুবুজা ছাত্ৰৰ নিমিত্তে ব্ৰহ্মসূত্ৰ একো সহায় নহয়।

ওপৰত কোৱা কাৰণেই, এতিয়া আমাৰ নিচিনা নজনা মানুহৰ পক্ষে উপনিষদ্ আৰু ব্ৰহ্মসূত্ৰ সমানে অনুপযোগী। ভাষ্যকাৰ আচাৰ্য্য সকলৰ আশ্ৰয় নললে আমাৰ আৰু একো উপায় নাই।

অতি দুখৰ বিষয় যে ভাষ্যকাৰ সকলৰ ইজনৰ লগত সিজনৰ মিল নাই। কিয় মিল নাই, তাৰ বহুত কাৰণ আছে। আমাৰ বেদান্ত দৰ্শনৰ পাতনিত কিছুমান কাৰণ দিয়া হৈছে। কিন্তু কাৰণ যি হওক, এতিয়া আমাৰ উপায় কি? কোন জন আচাৰ্য্যৰ মত আমি গ্ৰহণ কৰো? প্ৰত্যেক জনেই বাহুল্য যুক্তি আৰু তৰ্কৰ দ্বাৰা দেখুৱাইছে যে তেওঁৰ মত হে উপনিষদৰ মত আৰু তেওঁৰ ব্যাখ্যাই হে উপনিষদৰ প্ৰকৃত ব্যাখ্যা। তেওঁবিলাকে এইদৰে কোৱা সম্ভৱ হৈছে, কাৰণ ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ বচনবোৰ ইমান চুম্বক যে তাক যেনি তেনি

পোনাব পাৰি। এইদৰেই বেদান্ত দৰ্শনৰ এতিয়া দ্বৈতবাদ অদ্বৈতবাদ আদি বহুত বাদ হৈছে, (ওপৰৰ ৩৭ পৃঃ চাওক) আৰু উপনিষদৰ মৰ্ম্ম বুজা আমাৰ পক্ষে টান হৈ পৰিছে। নতুন শিক্ষাৰ্থীৰ প্ৰথমতেই মনত এটা অশ্ৰদ্ধাৰ ভাব হয় যে—"যি খন দৰ্শনৰ অৰ্থৰে ঠিক নাই, সেইখন আকৌ কি দৰ্শন?"

এনে অশ্ৰদ্ধাৰ ভাব মনত লৈ বেদান্ত আৰম্ভ কৰা একো লাভ নাই। আচাৰ্য্য সকল সকলো মহাপুৰুষ। সকলোৱে একে সত্যকে উপলব্ধি কৰিছিল। আৰু সকলোৱে একে কথাকে কৈছে। কিন্তু আত্মতত্ব নিজে বুজিলেও মানুহে লোকক ভাষাৰে বুজাব নোৱাৰে। জাগতিক দৃষ্টান্ত দি বুজাবলৈ গলেই ভাষাৰ প্ৰভেদ হবই। এইবোৰ কথা আমি আমাৰ বেদান্ত দৰ্শনৰ পাতনিত বহলাই কৈ আহিছোঁ।

একে পৰ-ব্ৰহ্মই যে সংকল্প কৰি বহু হৈ এই জগতত আত্ম-প্ৰকাশ কৰিছে আৰু জগতৰ ওপৰতো বিদ্যমান আছে; ইয়াত যে তেওঁৰ বাহিৰে আৰু একো নাই; জীৱ, জগৎ, প্ৰকৃতি, সকলো যে তেওঁ; জগৎ আৰু জীৱ উভয়েই যে তেওঁৰ দৰেই অনাদি আৰু নিত্য; তেওঁ যে আমাৰ সকলো কৰ্ম্মৰ নিয়ন্তা—এই মূল কথাখিনি সকলো আচাৰ্য্যই সমানে উপলব্ধি কৰিছিল। কিন্তু দেশ-কাল পাত্ৰ অনুসাৰে লোক শিক্ষাৰ বাবে তেওঁবিলাকে প্ৰত্যেকে এই মূল সত্যটিৰ একো একো বিশেষ অংশৰ ওপৰত জোৰ দি ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ভাষ্য ৰচনা কৰা বাবে দেখা যায় যেন তেওঁবিলাকৰ ভিতৰত

বিৰোধ আছে। আমি যদি জগতৰ মূল সত্যবোৰ বুজিলো-হেতেন তেন্তে আমি তৎক্ষণাৎ দেখিলোহেতেন কিয় তেওঁ-বিলাকৰ দেখাত এনে বিৰোধ হৈছে। যেনে, দ্বৈতবাদে অকল এটা সত্যৰ ওপৰত বিশেষ জোৰ দিছে—"জীবাত্মা নিত্য আৰু সনাতন" অৰ্থাৎ জগৎ অনাদি, অনন্ত। বিশিষ্টা-দ্বৈতবাদে আৰু এটা সত্যৰ ওপৰত বিশেষ জোৰ দিছে যে সকলো জীৱ আৰু ব্যক্ত পদাৰ্থ পৰ-ব্ৰহ্মত অবস্থিত—পৰ-ব্ৰহ্মৰ পৰা পৃথকে সিহঁতৰ অস্তিত্ব নাই। সিহঁত যেন শৰীৰ, ব্ৰহ্ম যেন সেই শৰীৰৰ আত্মা।

অদ্বৈতবাদে আৰু এটা সত্যত বিশেষ জোৰ দিছে যে এই জগতত সচ্চিদানন্দ ব্ৰহ্মৰ বাহিৰে আৰু একো নাই। আমি যি জড়-শক্তিৰ অনুমান কৰোঁ, চিৎ শক্তি হে তাৰ উপাদান।

বেদান্তৰ স্মৃতি প্ৰস্থান, গীতাই কিন্তু মূল সত্যটিৰ একাংশত অত্যধিক জোৰ দিছে—যথা, আমাৰ সকলো প্ৰবৃত্তি, ভাব আৰু কৰ্ম্মৰ ঈশ্বৰ হে নিয়ন্তা। আমাৰ স্বাধীন ইচ্ছা নাই।

চমুকৈ কবলৈ হলে, দ্বৈতবাদে আৰু সাংখ্য দৰ্শনে জগতৰ ভিতৰৰ সত্যবোৰ বুজাবলৈ বিশেষ চেষ্টা কৰিছে। আৰু অদ্বৈতবাদে জগতৰ ওপৰলৈ গৈছে। এই কথাটো মনত ৰাখিলে আমি বুজিম যে আচাৰ্য্য সকলৰ প্ৰকৃত মত-ভেদ একো নাই।

———

বেদান্তৰ কথা (২)

বেদান্তই ব্ৰহ্মক প্ৰত্যক্ষ যেন দেখিছে আৰু সেইগুণে কোনো যুক্তি বা প্ৰমাণ নোহোৱাকৈ নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰিছে:—

"সোঁৱা, ব্ৰহ্ম চোৱাঁ; এওঁ সৃষ্টি স্থিতি আৰু প্ৰলয়ৰ কাৰণ, এওঁ "সত্যং, জ্ঞানং, অনন্তম্।" ইয়াত আমি প্ৰথমতে "জ্ঞান" শব্দটি ভুল বুজিব পাৰোঁ। আমি ঘৰুৱা কথা-বাৰ্ত্তাত আৰু লিখা কিতাপতো 'জ্ঞান' শব্দটি দুটা অৰ্থত প্ৰায় ব্যৱহাৰ কৰো। ইংৰাজীত দুটা কথা আছে—knowledge or physical experience আৰু consciousness। আমি "জ্ঞান" মানে কেতিয়াবা এটা আৰু কেতিয়াবা ইটো বুজো। সেইগুণে আমি মনত ৰাখিব লাগিব যে ওপৰত বেদান্তই প্ৰথমটোক (অৰ্থাৎ Knowledge or physical experience ক) 'জ্ঞান' বোলা নাই। এইবোৰ আচলতে আমাৰ সংস্কাৰস্থ ভাব হে। সাংখ্য দৰ্শনত ইহঁতক "বুদ্ধিৰ ৰূপ" বা ভাব হে বোলে। এই-বোৰকে 'জ্ঞান' বুলি আমি ইহঁতৰ 'সত্য-জ্ঞান', 'মিথ্যা-জ্ঞান"-এনে বিভাগো কৰো।

কিন্তু, 'সত্যং জ্ঞানং অনন্তম্'—ব্ৰহ্মৰ এই সংজ্ঞাত, বেদান্তই 'জ্ঞান' বুলি এনে বিধ জ্ঞানৰ কথা কোৱা নাই। বেদান্তই ইবিধ জ্ঞানৰ (অৰ্থাৎ consciousness) কথা কৈছে।

এই জ্ঞানৰ 'সত্য-মিথ্যা' ভেদ নাই। ই সদায় সত্য, সদায় একে। ই বোধ শক্তি, চিৎ বা চৈতন্য। ই অখণ্ড জ্ঞান। ভাৱবোৰ খণ্ড জ্ঞান। [কথাৰে উপনিষৎ—৫৬-৫৯ পৃষ্ঠা চাওক]। আমি ওপৰত কৈ আহিছো যে সাংখ্যমতে এই খণ্ড জ্ঞান বোৰ অচেতন পদাৰ্থ—বহির্জগতৰ যেন এখন 'ফটোগ্ৰাফ' আৰু অখণ্ড জ্ঞান ইয়াৰ দ্ৰষ্টা। তেন্তে এই অখণ্ড জ্ঞানৰ—অৰ্থাৎ বোধশক্তি বা চিৎ শক্তিৰ আচল স্বৰূপ কি? আমি আমাৰ "কথাৰে উপনিষদ" ৫৬ পৃষ্ঠাত কৈছো যে এই অখণ্ড-জ্ঞান যেন ফুলৰ মালাৰ ভিতৰৰ সূতাডাল আৰু খণ্ড-জ্ঞান বোৰেই যেন ফুল। ফুলবোৰে সূতাডাল ঢাকি থৈছে। সূতাডাল নহলেই মালাধাৰি নাই কিন্তু ফুলবোৰ থাকে মানে সূতাডাল নেদেখি। সেই দৰেই এই খণ্ড-জ্ঞানবোৰ আমাৰ মনত থাকে মানে আমি অখণ্ড-জ্ঞানৰ আচল স্বৰূপ নুবুজোঁ। খণ্ড-জ্ঞান বোৰৰ পৰা (অৰ্থাৎ ভাৱবোৰৰ পৰা) মুক্ত হব পাৰিলে হে (গীতাৰ কথাৰে, গুণাতীত হব পাৰিলেহে) আমি বুজিম, অখণ্ড-জ্ঞান কি পদাৰ্থ। আমি আমাৰ চিত্তৰ "ভাব-শূন্য" অৱস্থা এটা কল্পনা কৰিব নোৱাৰোঁ, যদিও আমি বুজো যে "ভাব-শূন্য" অৱস্থা এটা আছে—যেনে, গভীৰ নিদ্ৰা (সুষুপ্তি)। কিন্তু "যোগশ্চিত্তবৃত্তি নিৰোধঃ—যি সকলে চিত্ত বৃত্তি নিৰোধ কৰি সমাধিস্থ যোগী হব পাৰিছে, তেওঁ বিলাকে বুজে যে এই অৱস্থা আনন্দময় অৱস্থা (গীতা

৩। ১৭ আৰু ৬। ২৭ চাওক)। কিন্তু এই আনন্দ আৰু আমি যাক আনন্দ বোলোঁ, দুয়োটা একে নহয়। (আমাৰ গীতা ৩৯৪ পৃষ্ঠা আৰু বেদান্ত দৰ্শন ২৪-২৫ পৃষ্ঠা চাওক)। অখণ্ড আনন্দ, নিত্য সৎ বস্তু। বহির্জগতৰ লগত তাৰ কোনো সম্বন্ধ নাই। আমাৰ আনন্দ খণ্ড-আনন্দ—তাৰ উৎপত্তি আৰু বিনাশ আছে। সি বহির্জগতৰ বিষয়ৰ অপেক্ষা কৰে। ব্ৰহ্ম আনন্দময়—অখণ্ড-জ্ঞান, বা জ্ঞানময় অখণ্ড-আনন্দ। এই জ্ঞানৰ আৰু এই আনন্দৰ একো প্ৰভেদ নাই দুয়োটা একে পদাৰ্থ। সেইগুণে তেওঁক "সত্যং জ্ঞানং অনন্তং" নুবুলি কেতিয়াবা (সৎ+চিৎ+আনন্দ) "সচ্চিদানন্দ" বোলে। দুয়োটা একে কথা।

এতিয়া, তেন্তে, ব্ৰহ্মাৰ স্বৰূপ কি, আমাৰ বুজা হল নে কি? আমি দেখোন জ্ঞান কি, তাকো বুজো, আনন্দ কি, তাকো বুজো; তেন্তে আৰু কি বাকী থাকিল? বেদান্তই কয় যে আমি জ্ঞান (অখণ্ড জ্ঞান) কি, তাকো নুবুজো, আনন্দ (অখণ্ড আনন্দ) কি তাকো নুবুজো! আমি যদি ভাবো যে ব্ৰহ্ম এটা যান্ত্ৰিক শক্তি (mechanical power) বা ভাব-পদাৰ্থ, তেন্তে বেদান্ত পঢ়ি আমাৰ একো লাভ নহ'ল—আমাৰ ক্ষতি হ'ল। বেদান্তই কৈছে যে ব্ৰহ্ম কি, সেই কথা মানুহে বাক্যেৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে, মনেৰে ভাবিব নোৱাৰে, আৰু লোকক বুজাব নোৱাৰে। এই কথাটো উপনিষদে চিঞৰি চিঞৰি

কৈ আছে। উপনিষদে কয় যে যি ব্ৰহ্মক জানিলোঁ বুলি ভাবে সি নিশ্চয় একো জনা নাই। এই কথাকে অতি সংক্ষেপে গীতাই ১৩।-১৮ শ্লোকত কৈছে। (আমাৰ গীতা ৩০১-৩ পৃষ্ঠা চাওক)। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ৩-২-১৭ সূত্ৰত আছে (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ২৮৭ পৃঃ) যে এদিন বাস্কলিয়ে তেওঁৰ গুৰু বাহ্বক সুধিলে, "ভগবন্, ব্ৰহ্ম কি, উপদেশ কৰক"। গুৰুৱে নামাতিলে। এবাৰ, দুবাৰ, তিনিবাৰ প্ৰশ্ন কৰাৰ পাছত গুৰুৱে কলে— "মই তো তোমাক কলোঁ, তুমি কিয় নুবুজিলা? মোৰ মৌনতাই তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ। ব্ৰহ্মস্বৰূপ বাক্যেৰে প্ৰকাশ নহয়।"

তেন্তে, এয়ে যদি বেদান্তৰ সিদ্ধান্ত, বেদান্ত পঢ়ি আমাৰ কি লাভ হ'ল? নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম বুলি এটা পদাৰ্থ (বা এটি শূন্য) আছে, আৰু সেই পদাৰ্থ যদি কোনোমতে আমাৰ জ্ঞান-গম্য নহয়, জগৎ সৃষ্টি কৰাৰ পাছত যদি তেওঁৰ লগত আৰু আমাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই, তেন্তে এনে পদাৰ্থৰ কথা শুনি আমাৰ কি লাভ আছে? আমি নাস্তিক বা নহম কিয়?

আমাৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰতে বেদান্তই কবলগীয়া সকলো কথা ক'লে। বেদান্তই কলে যে তেওঁ অব্যক্ত, অবাঙ্মনসগোচৰ হলেও, সদায় তেওঁৰ কথা ভাবিলে, মনত ৰাখিলে আৰু ধ্যান উপাসনা কৰিলে, তেওঁৰ বিষয়ৰ জ্ঞান ভিতৰৰ পৰা ওলায়। ই বাহিৰৰ পৰা ওলোৱা জ্ঞান নহয়। ই বেলেগ ৰকমৰ জ্ঞান। বেদান্তই এই কথাটোকে বহুত ৰকমে,

কেতিয়াবা যুক্তিৰে আৰু কেতিয়াবা গল্পচ্ছলে কৈছে। (কথাৰে উপনিষৎ চাওক)।

ব্ৰহ্মসূত্ৰ ৩।২।২৩—২৪ সূত্ৰত এই কথাকে কৈছে। এয়ে জগতৰ মূল সত্য। এই সত্যটি বিশ্বাস কৰিব পাৰিলেই, আমাৰ সকলো শ্ৰেয়ঃ সিদ্ধি হয়। এই সূত্ৰত কৈছে যে ব্ৰহ্ম অব্যক্ত হলেও সাধকে তেওঁক প্ৰত্যক্ষ দেখে।

জীবাত্মাৰ স্বৰূপ।

ওপৰত আমি দেখুৱালো যে সাংখ্যমতে জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা অভেদ। একে পুমানেই বহু হৈ অসংখ্য পুৰুষ (জীৱাত্মা) হৈছে। বেদান্তমতে জীৱাত্মাৰ স্বৰূপ কি, সেই-কথা আলোচনা কৰিবলৈ গৈ মাজতে আমি বেদান্ত দৰ্শন সম্বন্ধে কিছুমান কথা কবলগীয়া হল। এতিয়া আকৌ আমি আগৰ প্ৰশ্নটিলৈ উভতি যাব পাৰোঁ।

আমি দেখিছো যে সাংখ্যৰ দৰেই বেদান্তই কৈছে যে জীৱাত্মাও অব্যক্ত (গীতা ২। ২৫) আৰু জীৱাত্মা পৰমাত্মাৰ ভেদ নাই বুলিও কোনো উপনিষদে কয়। (কথাৰে উপনিষৎ, যাজ্ঞবল্ক্য মৈত্ৰেয়ী উপাখ্যান চাওক)। জীৱাত্মা পৰমাত্মাৰ ভেদ আছে বুলিও কয়, কিন্তু একে ব্ৰহ্মাই বহু জীৱাত্মা হৈ লীলা কৰিছে—এই কথা সকলোৱে স্বীকাৰ কৰে। জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ সমম্বন্ধটি কথাৰে কেনেকৈ প্ৰকাশ কৰিম? জীৱক পৰব্ৰহ্মৰ প্ৰতিবিম্ব বুলিম নে ব্ৰহ্মৰ অংশ বুলিম; নাই বা স্বয়ং পূৰ্ণ-ব্ৰহ্ম বুলিম? তিনিওটি মতকে শাস্ত্ৰই দিছে: যথা—

১। এক এবহি ভূতাত্মা ভূতে ভূতে ব্যবস্থিতঃ।
একধা বহুধা চৈব দৃশ্যতে জলচন্দ্ৰবৎ॥

২। মমৈবাংশো জীবলোকে জীবভূতঃ সনাতনঃ।

৩। জীবো ব্ৰহ্মৈব নাপৰঃ॥

আমি ওপৰত আৰু কৈ আহিছো যে এইটো নিৰৰ্থক প্ৰশ্ন। কাৰণ, আমি যিহকে বোলো সেই একে মূল সত্যটিকে বুজিম: একে ব্ৰহ্মই বহু হৈ বহু জীৱ হল আৰু ইন্দ্ৰিয় মন বুদ্ধিস্থ সংস্কাৰাদিৰ দ্বাৰা প্ৰত্যেক জীৱক বিভিন্ন প্ৰবৃত্তি, জ্ঞান আৰু শক্তি দিলে। কি শক্তিৰে তেওঁ বহু হল, সেই কথা আমাক সাংখ্য দৰ্শনেও কব নোৱাৰে আৰু বেদান্ত দৰ্শনেও কব নোৱাৰে। বেদান্তই নিজে স্বীকাৰ কৰিছে যে এই কথা মানুহে জানিব নোৱাৰে। (ব্ৰহ্মসূত্ৰ ২।১।২৫ আৰু আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ১৩৬ পৃ চাওক)। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ১।৪।২০—২২ (১০৪–৫ পৃ) সূত্ৰত মহৰ্ষি বাদৰায়ণে নিজে কলে যে ব্ৰহ্ম আৰু জীৱৰ সম্বন্ধটি উপনিষদে তিনি ৰকমে প্ৰকাশ কৰিছে—যথা—

১। জীৱ আৰু ব্ৰহ্মৰ কাৰ্য্য-কাৰণ সম্বন্ধ। কাৰ্য্যৰ কাৰণাতিৰিক্ত স্বাধীন অস্তিত্ব নাই।

২। ব্ৰহ্ম আৰু জীৱৰ অংশা-অংশী বা ভেদা-ভেদ সম্বন্ধ। জীৱ ঈশ্বৰৰ পৰা অভেদ-হলেও, দেখাত সম্পূৰ্ণ ভেদ দেখা যায়।

৩। জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ একো ভেদ নাই। জীৱ ব্ৰহ্মই।

এইবোৰ কথা আমি বুজো। ইয়াক কোনেও নহয় বুলিব নোৱাৰে। ইয়াৰ পাছত ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ২।৩ পাদত এই একে প্ৰশ্নই আকৌ অন্য প্ৰসঙ্গত আৰু অন্যৰূপে উঠিল। এই

পাদত পঞ্চমহাভূত আৰু প্ৰাণ, ইন্দ্ৰিয়, মন ইত্যাদিৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে অৰ্থাৎ জীৱৰ বিষয় জ্ঞান কেনেকৈ হয়—এই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। জীৱ আৰু ব্ৰহ্মৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে উপৰোক্ত তিনিটি মতৰ ভিতৰত কোনটো গ্ৰহণীয়, সেই কথাৰ অলোচনা কৰা হোৱা নাই—অৰ্থাৎ জীৱক পূৰ্ণ-ব্ৰহ্ম বুলিলেও হয়—বা ব্ৰহ্মৰ অংশ বুলি ধৰিলেও হয়—উপনিষদৰ এই মত ঠিক থাকিল। কিন্তু দেখা যায় যে জীৱ চৈতন্যক ব্যাপী বা বিভু বুলি ধৰিলে (অথাৎ জীৱক সৰ্ব্বগত পূৰ্ণব্ৰহ্ম বুলি ধৰিলে), জন্ম মৰণ আদি কিছুমান কথাৰ সামঞ্জস্য কৰিবলৈ টান হয়। জীৱ চৈতন্যক অণু বুলি ধৰিলে (অৰ্থাৎ জীৱাত্মাক ব্ৰহ্মৰ অংশ বুলিলে) সকলো কথাৰ সামঞ্জস্য হয়। ওপৰত আমি দেখুৱাই আহিছো যে জীৱাত্মাক ব্যাপী বুলি ধৰিলে সকলোৰে যেন এটা উমৈহতীয়া আত্মাহে হয়। উপলব্ধিৰ সাঙ্কৰ্য্য হয়। এই বাবেই সাংখ্যই কলে যে পুৰুষ অব্যক্ত ধৰ্ম্মী বা অব্যক্ত হলেও, বহুত (আৰু সেই-বাবে, ব্যক্ত) বুলি ধৰিব লাগিব। নহলে জগৎ অৰ্থহীন হব। কিন্তু শঙ্কৰাচাৰ্য্যই এই কথা মানিব নোৱাৰে। দৰ্শন শাস্ত্ৰত একে পুৰুষকে এবাৰ ব্যক্ত আৰু এবাৰ অব্যক্ত বুলি ধৰা দোষৰ কথা। (ব্ৰহ্মসূত্ৰ ২।৩।৫১—৫৩, শাঙ্কৰ ভাষ্য চাওক) তেওঁ কলে যে আমাৰ জগজ্‌জ্ঞান বা বিষয়জ্ঞান জীৱচৈতন্যৰ কাৰ্য্যই নহয়। ই আমাৰ অন্তঃকৰণৰ কাৰ্য্য। আমাৰ মনে যেনে দেখুৱাই জগতক আমি তেনে যেন দেখো। চৈতন্য

সদায় ব্যাপী, সদায় একে। কিন্তু মন আৰু অন্তঃকৰণ সকলোৰে একে নহয়—সেইগুণে ইয়াত উপলব্ধিৰ সাঙ্কৰ্য্যৰ প্ৰশ্নই নুঠে। জীৱাত্মাক ঈশ্বৰৰ অংশ বুলি কোৱাৰ কোনো মানে নাই। নিৰবয়ব ব্ৰহ্মৰ অংশ হ'ব নোৱাৰে। আমাৰ জগজ্‌জ্ঞান মানসিক (mental or subjective)। বিষয় জ্ঞান চৈতন্যৰ কাৰ্য্যই নহয়। ই মনৰ কাৰ্য্য। আমাৰ বিষয় জ্ঞানটো যে মানসিক এই কথা পাশ্চাত্য নতুন মনোবিজ্ঞা-নেও কয়। আমি ওপৰত এইবোৰ কথা কৈ আহিছোঁ। কিন্তু পৰৱৰ্ত্তী বেদান্তী আচাৰ্য্যসকলে স্বীকাৰ নকৰে যে আমাৰ জগজ্‌জ্ঞান মানসিক। পুৰণি মনোবিজ্ঞানে কোৱাৰ দৰে তেওঁ-বিলাকে কয় যে "মানসিক জ্ঞান সমাজিকতহে হব পাৰে—য'ত আগত এটা বস্তু নাথাকিলে বস্তু-জ্ঞান হ'ব পাৰে। জাগ্ৰত অৱস্থাত বস্তু-জ্ঞান হবলৈ হলেই আগত বস্তুটো বস্তুৰূপে থাকিব লাগিব। এই জগৎখন তেন্তে আমাৰ সমা-জিকনে কি? আমি আটাইবোৰ একে সময়তে ঠিক একে সমাজিককে দেখি আছো নে কি? জগৎখন তেন্তে মায়া নে কি? শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ এই মতটোক "মায়াবাদ" নুবুলি আৰু কি বুলিম? আমি এই জগতক সত্য বুলি ধৰি লৈহে বুজিলো যে প্ৰত্যেক জীৱই ব্ৰহ্ম; এতিয়া ওপৰলৈ উঠি যদি তললৈ চাই মানুহক চিঞৰি কওঁ, 'হে মানুহ, তোমালোকে ভবা সকলো কথা ভুল, তোমালোকে সমাজিকহে দেখিছা, তেন্তে মানুহৰ কি গতি হ'ব? ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম সকলো লোপ পাব।"—

এনে ভাবি তেওঁবিলাকে কলে যে জীৱ চৈতন্য অণু। অণু বুলি ভাবিলে সকলো কথাৰ সামঞ্জস্য হয়। জগৎ 'সমাজিক' নহৈ 'সত্য হৈ যায়, তেন্তে জগতক সমাজিক বুলিলে আমাৰ কি লাভ হব? বৰং আমাৰ ক্ষতিহে হব পাৰে। তেওঁবিলাকে সেইবাবে শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতৰ ঘোৰ প্ৰতিবাদ আৰম্ভ কৰিলে। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ২ অধ্যায়ৰ গোটেই ৩য় পাদটি এই প্ৰতিবাদেৰেই পূৰ্ণ। আমি আমাৰ বেদান্ত দৰ্শনত এই পাদৰ সূত্ৰবোৰ উভয়মতে ব্যাখ্যা কৰি দেখুৱাইছো। আমি ভাবোঁ যে ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ভিতৰত এই ২।৩ পাদেই অতি দুৰ্ব্বোধ কিন্তু অতি আৱশ্যকীয় অংশ; আচাৰ্য্য সকলৰ এই অংশতে বিষম বিৰোধ। এই অংশটি ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ভাষ্য বোৰৰ এখন তৰ্কাৰণ্য —যি তৰ্কাৰণ্য অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰিলে বেদান্ত বুজা নহয়। অতিক্ৰম কৰিব পাৰিলে আমি বুজিম যে পৃথিৱীত আজিলৈকে যিমান দাৰ্শনিক মহা পুৰুষৰ জন্ম হৈছে, তাৰ ভিতৰত বুদ্ধ-দেৱৰ পাছতে শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ আসন। যি সত্য ইউৰোপত ১৯২৭ চনলৈকে বিজ্ঞানে বুজা নাছিল, সেই মূল সত্যটি, কোনো পৰীক্ষা বা অঙ্কশাস্ত্ৰৰ সহায় নোহোৱাকৈ শঙ্কৰাচাৰ্য্যই প্ৰথমতে আমাক বুজালে। বুজালে. যে আমাৰ মনে আমাক যেনে দেখুৱায়, জগতক আমি তেনেহে দেখো। ইয়াৰ অলপ পাছতে, আমাৰ নিজৰ দেশৰ আৰু এজন মহাপুৰুষে এই সত্যকে আমাক আমাৰ নিজৰ ভাষাৰে বুজালে—" মনতেসে আছে ইটো চৈধ্যই ভুবন"। (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ২২০—২৪৭পৃষ্ঠা চাওক)।

একে ব্ৰহ্মাই সংকল্প কৰি যে বহু-জীৱ হৈছে আৰু প্ৰত্যেক জীৱক বেলেগ শক্তি আৰু জ্ঞান দিছে—এই বিষয় কাৰো একো বিৰোধ নাই। কেৱল বিৰোধ এই যে বিষয়-জ্ঞানৰ বাবে জীৱ-চৈতন্যক অণু বুলি ধৰা ভাল নে বিভূ বোলা ভাল। এই সুদীৰ্ঘ বিবাদটো আচলতে পুৰণি মনোবিজ্ঞান আৰু নতুন মনোবিজ্ঞানৰ হে বিবাদ।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মায়াবাদ।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই নিজে জগতক মায়া (Illusion, non-existent) বোলা নাই। বৌদ্ধ দৰ্শনৰ বিজ্ঞানবাদে এইদৰে বোলা বাবেই তেওঁ সেই মতৰ ঘোৰ প্ৰতিবাদ কৰিছে। (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ১৯১—৯৭ পৃ চাওক); তেওঁ অতি স্পষ্ট ভাবে কৈছে যে এই জগৎ অসৎ নহয়। কি বাবে মানুহে শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতটোক 'মায়াবাদ' বোলে, তাৰ কাৰণ আমি ওপৰত দেখুৱাই আহিছো। তেওঁ কৈছে যে আমাৰ জগজ্জ্ঞান মানসিক। বিজ্ঞানেও এই কথা কয়। মহাপুৰুষ শঙ্কৰ দেৱেও কয় (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ২৪৬—৭ পৃ)।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই আৰু কয় যে এই জগৎ "মিথ্যা"। আমি বেদান্ত দৰ্শনৰ ১৪০—৫১ পৃষ্ঠাত এই বিষয় বাহুল্য আলোচনা কৰিছো আৰু দেখুৱাইছো যে শঙ্কৰাচাৰ্য্যই এনে এটি কথাও কোৱা নাই, যি কথা আধুনিক বিজ্ঞানে সমৰ্থন নকৰে। বিজ্ঞানে অকাট্য প্ৰমাণ দি দেখুৱাইছে যে আমাৰ জগজ্জ্ঞান মানসিক। 'সত্য', 'মিথ্যা' এই দুটা শব্দ আপেক্ষিক শব্দ। একেবাৰে সত্য বোলা বস্তু এটা জগতত নাই। জগতক সত্য বোলাও যেনে, মিথ্যা বোলাও তেনে এইবোৰ আজি কালি আপেক্ষিতা বাদৰ (Theory of relativity) অতি সাধাৰণ শিক্ষা। এই সকলোবোৰ কথা আমি বেদান্ত দৰ্শনৰ পাতনিত আৰু ১৪২—৫০ পৃষ্ঠাত কৈ

আহিছো। আৰু এইবোৰ কথা ক্ৰমে সকলো মানুহে জানি আহিছে, বা জানি আহিব বুলি আশা কৰিব পাৰোঁ।

সেই গুণে আমি ভাবো যে শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মায়াবাদ সম্পৰ্কে যিমানবোৰ তৰ্ক বিতৰ্ক হৈছে, তাৰ বহুত খিনি সহজে বাদ দিব পৰা কথা। বেদান্ত দৰ্শনৰ পৰা এই তৰ্কবোৰ বাদ দিলে, ইয়াত মাত্ৰ সিমান খিনি কথাহে বাকী থাকিব, যিখিনি কথা সাংখ্যদৰ্শনে মুঠেই ৭০ টা কাৰিকাত অৰ্থাৎ ১৪০ শাৰী কথাত কব পাৰিলে।

আমি মনত ৰাখিব লাগিব যে "মায়াবাদ" সংসাৰত অতীজৰে পৰা আছিল। বৌদ্ধ দৰ্শনে কৈছিল যে এই জগৎ নাই (non-existent); কিন্তু আমাৰ মনৰ পৰা আমাৰ জগজ্জ্ঞান বা জগৎ-ভ্ৰম হয়। ইউৰোপৰ বাৰ্ক্লি (Berkeley) আদৰ্শ বাদো ঠিক এয়ে। শঙ্কৰাচাৰ্য্যই এইবোৰ মতৰ ঘোৰ প্ৰতিবাদ কৰি কয় যে "একো নোহোৱা"ৰ পৰা—অৰ্থাৎ "আকাশ—কুসুম" বা "বন্ধ্যা-পুত্ৰ"ৰ নিচিনা অসৎ পদাৰ্থৰ পৰা কোনো জ্ঞান উৎপন্ন হব নোৱাৰে। আমাৰ যে জগজ্জ্ঞান হৈছে, ইয়াৰ দ্বাৰাই প্ৰমাণ হয় যে জগৎ অসৎ নহয়। ই বাস্তৱিক সৎ পদাৰ্থ, সদায় ব্ৰহ্মৰ জ্ঞানত প্ৰতিষ্ঠিত—সদায় সৎ। কিন্তু ইয়াৰ ব্ৰহ্মৰ বাহিৰে একো উপাদান নাই। ইয়াৰ আচল স্বৰূপ আমি নেদেখো। ব্ৰহ্মতে আমাৰ জগজ্জ্ঞান হয়। এইটো আমাৰ মনৰ অশক্তি বা "অধ্যাস"।

আজি কালিৰ নতুন আদৰ্শ-বাদী বিজ্ঞানেও কয় যে জগতত বস্তুৰ আচল স্বৰূপ কি আমি নাজানো। এইটো অজ্ঞেয় (unobserveable)। জগতত শক্তিৰ ক্ৰিয়াৰ বাহিৰে আৰু কি আছে আমি নাজানো। আমি এই মাত্ৰ জানো যে আমাৰ মনে যেনে দেখুৱায় আমি জগতক তেনেহে দেখো।

আমাৰ জগজ্‌জ্ঞান যে মানসিক ব্যাপাৰ (mental) এই কথা বিজ্ঞানেও স্বীকাৰ কৰে আৰু শঙ্কৰাচাৰ্য্যয়ো স্বীকাৰ কৰে। মনৰ এই অশক্তি বা অধ্যাস কিয় হয়, কোনেও কব নোৱাৰে—বিজ্ঞানেও নোৱাৰে, বেদান্ত দৰ্শনেও নোৱাৰে। শঙ্কৰাচৰ্য্যই কয় যে এইটো "মায়া" নামে এটি অনিৰ্ব্বচনীয় শক্তিৰ কাৰ্য্য। অনাশ্ৰিত শক্তি থাকিব নোৱাৰে, সেইগুণে এই "মায়া" ব্ৰহ্মৰ আশ্ৰিত—(আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ২০০-২০১ পৃঃ)। বিজ্ঞানে ব্ৰহ্মৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ নকৰি কৈছে :—

* "The law and order which we find in the Universe are most easily described—and also, I think, most easily explained--in the language of idealism. In brief, idealism has always maintained that, as the beginning of the road by which we explore nature is mental, the chances are that the end also will be mental. To this present-day science adds that, at the farthest point

she has so far reached, much, and possibly all, that was not mental has disappeared, and nothing new has come in, that is not mental. Yet, who shall say what we may find awaiting us at the next corner ? " [Jeans]

"মনৰ কল্পনা মানে সমস্ত সংসাৰ"
(অনাদি পাতন)

নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম।

ব্ৰহ্ম নিৰ্গুণ, নিষ্ক্ৰিয়, অব্যক্ত। ওপৰত কোৱা হল যে এইবোৰ কথা আমি যুক্তিৰেও বুজিব পাৰোঁ — যেনে, সাংখ্যই বুজাইছে—উপনিষদেও কৈছে। ব্ৰহ্ম যদি নিৰ্গুণ, নিষ্ক্ৰিয়, তেন্তে তেওঁ সৃষ্টি কৰিলে কেনেকৈ ?

উপনিষদে কয় যে জগতত আমি যতবোৰ কাৰ্য্য দেখোঁ, সেই সকলোবোৰ খণ্ড-কাৰ্য্য। দিক্কাল নহলে এনে কাৰ্য্য হব নোৱাৰে। এইবোৰ কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি (আৰম্ভ) আৰু বিনাশ (শেষ) আছে। ইয়াত শক্তিৰ ক্ৰিয়া আছে। সেই-গুণে গীতা আৰু সাংখ্য দৰ্শনে কৈছে যে জগতৰ সকলো কাৰ্য্য গুণৰ কাৰ্য্য। গুণৰ কাৰ্য্যৰ বাহিৰে জগতত কোনো কাৰ্য্য বা পৰিণাম হব নোৱাৰে। ব্ৰহ্মৰ সংকল্পৰ বাহিৰে, সৃষ্টি ব্যাপাৰত তেওঁৰ আৰু কোনো কাৰ্য্য নাই। তেওঁৰ বাহিৰে ইয়াত কোনো উপাদানো নাই। (কথাৰে উপনিষৎ' —শ্বেতকেতুৰ-উপাখ্যান চাওক)। সাধাৰণ দৃষ্টান্ত দি বুজাবলৈ হলে এই জগতখন যেন এটা যন্ত্ৰ। ব্ৰহ্মাই " ষ্টাৰ্ট ", দি চলাই দিলে, সি আপোনা আপুনি চলি আছে। ই যেন এটা ঘড়ী। ব্ৰহ্মাই চাবি দি দিলে ; সি চলি আছে। সাংখ্য-দৰ্শনে কয় যে এই জগৎ স্বভাৱৰ হে কাৰ্য্য। (২৭ কাৰিকাৰ গৌড় পাদ ভাষ্য চাওক)। [কথাৰে উপনিষৎ —অজাত শত্ৰু আৰু বালাকিৰ উপাখ্যান চাওক]।

উপনিষদে কয় যে যদিও এই জগৎ স্বভাৱৰ কাৰ্য্য বুলি জ্ঞানী লোকসকলে কয়, তথাপি ই আচলতে ব্ৰহ্মৰ হে মহিমা। (শ্বেত ৬।১) কাৰণ স্বভাৱৰ নিয়ন্তা ব্ৰহ্ম হে সৃষ্টিৰ পাছত, অন্তৰ্জ্জগৎ আৰু বহিৰ্জ্জগতত যত পৰিণাম বা কাৰ্য্য হৈছে সকলোবোৰ প্ৰকৃতিৰ গুণে কৰিছে। (আমাৰ গীতা ৯০।৯১ পৃষ্ঠা চাওক); এইবোৰ পৰিণাম স্বাভাৱিক—স্বভাৱৰ নিয়ম মতে হয়। আমাৰ জন্মান্তৰো সেই একে স্বাভাৱিক নিয়মেই হয় [সাংখ্য দৰ্শন ৪২ কাৰিকা, ১২৬।২৮ পৃষ্ঠা]।

তেন্তে দেখা গল, উপনিষৎ, সাংখ্যদৰ্শন আৰু আধুনিক তাপ-গতি বিদ্যাৰ মতেও, আমাক সৃষ্টি কৰি, নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মাই যেন যন্ত্ৰত পেলাই দিলে আৰু যন্ত্ৰই আমাক ঘূৰাই লৈ ফুৰাইছে। আমাৰ তেন্তে এতিয়া কি গতি হব ? আমি কলৈ যাব লাগে ? আমাৰ শেষ গতি কি ? ব্ৰহ্ম নিষ্ক্ৰিয়, উদাসীন —তেওঁ আমাক কি সহায় কৰিব ? ঠিক এইদৰে ভাবিয়েই পাশ্চাত্য বৈজ্ঞানিক সকলো হতাশ হৈছে। সাংখ্য দৰ্শনে আমাক আশ্বাস দি কয় যে "উদ্দেশ্য নহলে যন্ত্ৰ এটা নহয়। এই জগৎ যন্ত্ৰৰ উদ্দেশ্যই, আমাৰ ভোগ আৰু অপবৰ্গ। সকলো জীৱৰ শেষ অৱস্থা, একে অপবৰ্গ। আমাৰ ভালৰ বাবেহে এই যন্ত্ৰই কাৰ্য্য কৰিছে। গতিকে আমাৰ ভয়ৰ কাৰণ নাই।"

এই কথা আমি বিশ্বাস কৰিলেও, ইয়াৰ পৰা আমাৰ একো প্ৰকৃত সান্ত্বনা নহয়। ই যেন ডাক্তৰে ৰোগীক

কোৱা কথাঃ— " ভয় নাই, ভাল হব। "

উপনিষদে কয়, অব্যক্ত নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ আৰু এটি সগুণ ৰূপ আছে। সগুণ ঈশ্বৰ করুণাময়, তেওঁ নিষ্ক্ৰিয় বা উদাসীন নহয়, তেওঁ নিৰাকাৰ নহয়। তেওঁ সকলো জীৱৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে সদায় ব্যস্ত। আমি কাতৰ হৈ মাতিলে তেওঁ শুনিব।

গুণৰ নিয়ন্তা কৃষ্ণ অব্যয় ঈশ্বৰ।
ভৈলা ব্যক্ত নিস্তাৰ কাৰণে জগতৰ॥

গীতায়ো আমাক এইদৰে আশ্বাস দিছে।

সাংখ্য দৰ্শনত এই সগুণ ঈশ্বৰৰ কথা নাই। কাৰণ সাংখ্য দৰ্শন যুক্তিপূৰ্ণ দৰ্শন। নিৰ্ভাঁজ দাৰ্শনিক যুক্তিৰে যিখিনি প্ৰমাণ কৰিব পাৰি, তাৰ বাহিৰে সাংখ্যই আৰু একো কোৱা নাই। কিন্তু সাংখ্যই এইটো কৈছে যে, ব্ৰহ্মলোককে আদি কৰি ১৪ বিধ সৃষ্টিৰ একে নিয়ম, একে ৰকমৰ উপলব্ধি—একে লিঙ্গ সূক্ষ্ম আৰু স্থূল শৰীৰ (সাংখ্য ৫৩ কাৰিকা, ১৪৮ পৃ)। সগুণ ঈশ্বৰ হলেও ঠিক এনেদৰেই হব। (সাংখ্য দৰ্শন ১৫৪—৫৭ পৃষ্ঠা চাওক)।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই হেনো কলে যে যদিও ব্ৰহ্মৰ সগুণ আৰু নিৰ্গুণ দুটি ৰূপ আছে বুলি শ্ৰুতিয়ে কৈছে, তথাপি তেওঁ প্ৰকৃততে নিৰ্গুণ হে। তেওঁৰ সগুণ ৰূপটি উপাসনাৰ নিমিত্তে কল্পিত। এই বিষয় লৈ আচাৰ্য্যসকলৰ ভয়ঙ্কৰ বিবাদ। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ৩য় অধ্যায়ৰ ২য় পাদত এই বিষয়ৰেই তৰ্ক। আমি বেদান্ত দৰ্শনৰ

২৭৮—৮৩ পৃষ্ঠাত দেখুৱাইছো যে শঙ্কৰাচাৰ্য্যই সগুণ ঈশ্বৰ নাই বুলি কোৱা নাই। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ৩।২।১৭ সূত্ৰৰ ভাষ্যত শঙ্কৰাচাৰ্য্যই ব্ৰহ্মৰ দুটি ৰূপ, (এটা ব্যক্ত এটা অব্যক্ত) আছে বুলি স্পষ্টকৈ কৈছে। আমি এতিয়া সেইবোৰ কথা পুনৰুত্থাপন কৰা আৱশ্যক যেন নাভাবোঁ। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ব্যাখ্যাত যথেষ্ট আলোচনা কৰা হৈছে। সগুণ ঈশ্বৰৰ বিষয়ে ব্ৰহ্ম-সূত্ৰতো বিশেষ আলোচনা কৰা নাই। কৰা হ'লে, আচাৰ্য্য সকলে এই বিষয়ে ইমান বাহুল্য তৰ্ক কৰিব নোৱাৰিলে-হেঁতেন। সাংখ্য দৰ্শনৰ দৰেই বেদান্ত দৰ্শনো দৰ্শন হে (যদিও ই আচলতে দিব্য দৰ্শন)। সূক্ষ্মাতি-সূক্ষ্ম যুক্তিৰে নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে মানুহে যি বোৰ জানিব পাৰে, সেইবোৰ কথাহে ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ আচল আলোচ্য বিষয়। সেইগুণে বেদান্তই সগুণ ঈশ্বৰৰ বিষয়, ব্ৰহ্মলোকৰ বিষয়, কেৱল মাত্ৰ উল্লেখহে কৰিছে (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন, ৩৯৭ পৃঃ)। সেই বিষয়ে ভালকৈ জানিবলৈ হলে পুৰাণ ভাগৱত বা গীতা পঢ়িব লাগিব।

সকলো পুৰাণে একবাক্যে কয় যে ব্ৰহ্মাই নিজে বহু হৈ চতুৰ্দ্দশ ভুবন সৃষ্টি কৰিছে। তেওঁ নিজে ব্যক্ত হৈ গোলোকত শ্ৰীকৃষ্ণ ৰূপে স্থিতি কৰিছে আৰু সপৰিবাৰে দেৱতাৰ লগত বাস কৰিছে। [এই বিষয়ে সকলো কথা অতি সংক্ষেপে "অনাদি পাতন"ত আছে]। এইবোৰ কথা কোনো বৈজ্ঞানিক যুক্তিৰে আমি প্ৰমাণো কৰিব নোৱাৰো বা অপ্ৰমাণো কৰিব নোৱাৰোঁ। বেদান্তই এইবোৰ কথা অস্বী-

কাৰো কৰা নাই আৰু স্পষ্ট ভাবে স্বীকাৰো কৰা নাই। আমি তেওঁক দেখা নাই বাবেই যে তেওঁ নাই, তেওঁ যে দেৱতাৰ সমাজত থাকি আমাৰ দৰেই ভোগ কৰিব নোৱাৰে, এনে কথাও আমি কোৱা নাই।

বেদান্ত আৰু পুৰাণে একে কথাকে ভিন্ন দৃষ্টিৰে চাইছে। বেদান্তই সগুণ ঈশ্বৰক ব্ৰহ্মৰ এটি ৰূপ বুলি ভাবে। পুৰাণে কয় যে জগতৰ সকলো ৰূপেই ব্ৰহ্মৰ ৰূপ। সাধাৰণ মানুহ এটাও ব্ৰহ্ম আৰু সগুণ ঈশ্বৰো ব্ৰহ্ম—কেৱল মাত্ৰ জ্ঞান আৰু শক্তিৰ প্ৰভেদ। পাতঞ্জলে ঈশ্বৰক "পুৰুষ বিশেষ" বুলিহে ধৰে। পুৰাণেও সেইদৰেই ধৰিছে। পুৰাণে কয় যে নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম ব্যক্ত হৈ ব্ৰহ্মলোকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি চতুৰ্দ্দশ ভুবনৰ সকলো জীৱ হৈ আত্ম প্ৰকাশ কৰিছে। ব্ৰহ্মাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি গুৰি পৰুৱালৈকে যত জীৱ আছে, সকলো একে ব্ৰহ্ম, কেৱল শক্তি জ্ঞান আৰু ঐশ্বৰ্য্যৰ প্ৰভেদ। এই জগৎখন যেন এটা জখলা। ওপৰলৈ যায় মানে জীৱৰ জ্ঞান, শক্তি আৰু ঈশিত্ব ক্ৰমে বৃদ্ধি হৈ যায়। একেবাৰে ওপৰৰ খাপৰ জীৱই সৰ্ব্বজ্ঞ সৰ্ব্বশক্তিমান ঈশ্বৰ। তাৰ পাছত দেৱতা। তাৰ পাছত মানুহ। ঈশ্বৰক এইদৰে ভাবি পুৰাণে তেওঁক দেৱতাৰ লগত ধৰি নানাৰকম গল্পচ্ছলেৰে তেওঁৰ অসীম ঐশ্বৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কৰিছে। ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, শিব, দুৰ্গা এই সকলোবোৰ একে ব্ৰহ্মৰ আত্মপ্ৰকাশ। এওঁবিলাক

সকলোৰে একে শক্তি, একে জ্ঞান—সকলো ব্ৰহ্ম—পূৰ্ণব্ৰহ্ম। সকলো অভেদ। *

ইয়াৰ ভিতৰত ব্ৰহ্মা অপূজ্য। বাকী কেইজন প্ৰত্যেক জনেই পৰ-ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ, প্ৰত্যেক জনেই ঈশ্বৰ এওঁবিলাকৰ যেই সেই এজনক ব্ৰহ্মজ্ঞানত মানুহে উপাসনা কৰা বিধান শাস্ত্ৰত আৰু তন্ত্ৰত আছে বাবেই ভাৰতবৰ্ষত বৈষ্ণৱ, শাক্ত, শৈৱ আদি বহুত সম্প্ৰদায় হৈছে। এইবোৰ জনা কথা—আমি সৰুৰে পৰা শুনি অহা কথা। ইয়াত এই কথাটো আমি এইবাবে কৈছো যে আমাৰ সনাতন হিন্দু ধৰ্ম্মৰ উপাসনাৰ পদ্ধতিটি পৃথিবীৰ আন সকলো ধৰ্ম্মতকৈ বেলেগ।

আন সকলো ধৰ্ম্মই কৈছে যে এজন ঈশ্বৰে জগৎ আৰু জীৱ সৃষ্টি কৰিলে। জগৎ, জীৱ আৰু ঈশ্বৰ বেলেগ বেলেগ পদাৰ্থ—বেলেগ বেলেগ সত্য। পৃথিবীৰ কোনো দৰ্শনে বা ন্যায় শাস্ত্ৰই এইবোৰ কথা প্ৰমাণো কৰিব নোৱাৰে বা অপ্ৰমাণো কৰিব নোৱাৰে।

এইবোৰ দেশত ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ আৰু দৰ্শন শাস্ত্ৰ বেলেগ। সেইবোৰ দেশৰ মানুহৰ ধৰ্ম্মবিশ্বাস তেওঁবিলাকৰ দৰ্শনৰ লগত

* এই বিষয় শাস্ত্ৰীয় যুক্তি আৰু ইতিহাসমূলক আলোচনাৰ বাবে মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীদেৱৰ "অসমৰ বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ ৰূপ ৰেখা" নামে সুন্দৰ কিতাপখনি চাওক।

সদায় সম্পূৰ্ণৰূপে খাপ্ নাখায়। সেইগুণে এইবোৰ দেশত, বিজ্ঞানৰ উন্নতিৰ লগে লগে, মানুহৰ ধৰ্ম্ম বিশ্বাস ক্ষীণ হৈ যায়। এডিংটনে লিখিছে ঃ—

"In the last century and also in this, there must have been many scientific men who kept their science and religion in water-tight compartments. One set of beliefs hold good in the laboratory and another set of beliefs in church."

কিন্তু আমাৰ দেশত এইদৰে নহয়। আমাৰ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ এখন বেলেগে নাই। আমাৰ বেদান্তদৰ্শনেই ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ। আমাৰ দৰ্শন মতে ঈশ্বৰে সৃষ্টি কৰাই নাই। আমি সৃষ্টি বুলিলে creation বুলি নুবুজো। আমাৰ সৃষ্টিত কোনো নতুন দ্ৰব্য বা জীৱ সৃষ্ট (create) হোৱা নাই। আমি কওঁ যে ঈশ্বৰ আৰু জীৱ আৰু জগৎ বেলেগ পদাৰ্থ নহয়। সকলো একে। আমি সৃষ্টি মানে ঈশ্বৰৰ আত্মপ্ৰকাশ বুলি বুজো। একে ঈশ্বৰেই বহু হৈ গোটেই বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ড হল আৰু ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ওপৰতো নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম হৈ থাকিল। এয়ে আমাৰ দৰ্শন। এই দৃশ্য জগতৰ প্ৰত্যেক পদাৰ্থই তেওঁ। প্ৰত্যেক জীৱই ব্ৰহ্ম [এয়ে অদ্বৈত বেদান্ত]। এই অদ্বৈত তত্ত্বটি বুজি, যেই সেই বস্তুকে আমি ব্ৰহ্ম বুদ্ধিৰে উপাসনা কৰোঁ। এয়ে বেদান্তৰ বিধান [আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ২৭ পৃ আৰু তাৰ পাদটীকা চাওক)। আমাৰ সকলো উপাসনাই অদ্বৈত

ব্ৰহ্মৰ উপাসনা। আমাৰ সকলো সম্প্ৰদায় অদ্বৈতবাদী—নিজ নিজ ইষ্ট দেৱতাক ব্ৰহ্মজ্ঞানে উপাসনা কৰে। গীতাই বাৰে বাৰে কৈছে যে এই তত্ত্বটি নুবুজি উপাসনা কৰিলে মুক্তি নহয় (গীতা ৯। ২৩ - ২৪ ; ৪। ২৪)। উপনিষদে কৈছে যে সকলো যজ্ঞত সকলো উপাসনাত আৰু সৰ্ব্বত্ৰ সৰ্ব্ব পদাৰ্থত ব্ৰহ্মদৰ্শন কৰিব নোৱাৰিলে অমৃতত্ব লাভ নহয় (কথাৰে উপনিষৎ, ৯৬ পৃঃ চাওক)। আমাৰ এই উপাসনা দাৰ্শনিক সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তান্ত্ৰিক উপাসনা সাংখ্যদৰ্শনৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত (আমাৰ সাংখ্যদৰ্শন ১৬৯ পৃ)। তান্ত্ৰিক পূজাৰ প্ৰধান অঙ্গ "ভূতশুদ্ধি" — অৰ্থাৎ সাংখ্যৰ চতুৰ্ব্বিংশতি তত্ত্বাভ্যাস। ই নহলে তান্ত্ৰিক পূজা নহয়। সাংখ্যদৰ্শন নুবুজিলে তান্ত্ৰিক পূজা নহয়। নিজক ব্ৰহ্ম বুলি চিন্তা কৰি, উপাসক উপাস্যৰ ভেদ নাই বুলি ভাবি, ধ্যান কৰাই তান্ত্ৰিক উপাসনা। উপনিষদ মতে বৈদিক উপাসনাৰো এয়ে পদ্ধতি (আমাৰ বেদান্ত দৰ্শন ৩২৫ পৃ আৰু ৩৩৭ পৃ)। উপাস্য উপাসক অভেদ—একে পৰব্ৰহ্ম— এইদৰে চিন্তা কৰি ধ্যান কৰাই বৈদিক উপাসনা। যজ্ঞৰ সকলো দ্ৰব্যই ব্ৰহ্ম—এইদৰে ভাবি যজ্ঞ কৰাই আচল যজ্ঞ।

আমাৰ দুৰ্ভাগ্য যে কাল - ক্ৰমে পাশ্চাত্য পুৰণি জড়বাদী বিজ্ঞানৰ প্ৰভাৱত আমি উপনিষদৰ শিক্ষা পাহৰি আহিলো আৰু লগে লগে আমাৰ ভিতৰত সাম্প্ৰদায়িক বিৰোধৰ সৃষ্টি হল। অকল সেয়ে হোৱা হলেও আমাৰ বিশেষ একো ক্ষতি

নহলহেঁতেন ; কিন্তু ইয়াৰ ফলত এনে হল যে এতিয়া আমি সকলো ৰকমৰ উপাসনাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাহীন হৈছোহঁক। আমি এই বোৰ উপাসনাক idolatry বুলি নিন্দা কৰো, কাৰণ পাশ্চাত্য জগতে সেইদৰে কৰে। আমি ভাবো যে আমাৰ এইবোৰ উপাসনাৰ পদ্ধতি স্বাৰ্থপৰ এক শ্ৰেণীৰ ব্ৰাহ্মণৰ বিধান, এইবোৰত—নিশ্চয় একো দাৰ্শনিক সত্য নাই। এইদৰে ভবা অতি অন্যায়।

ভূতপূৰ্ব্ব ৰাষ্ট্ৰপতি ৰাজা গোপালাচাৰিয়াই লিখিছে :—

"A reverent spirit is necessary to understand any religion. To start with a suspicion that the founders and teachers of Religion in any land were skilful deceivers, interested in some scheme of self-advancement to the advantage of some particular class, and that the rest of the people were duped to regard these deceivers with unbounded reverence and affection, is foolish in the extreme........"

আমাৰ পুৰণি উপাসনাত সাম্প্ৰদায়িক বিৰোধৰ স্থান নাছিল। সকলো জীৱই ব্ৰহ্ম, উপাসক নিজেও ব্ৰহ্ম, সকলো দ্ৰব্যই ব্ৰহ্ম—এই উপলব্ধিয়েই আমাৰ উপাসনা।

গোটেই জগতক একে দেখিবলৈ এই উপাসনাই আমাক প্ৰস্তুত কৰাইছিল। ইয়াকে নুবুজি এতিয়া পাশ্চাত্য সভ্যতাই

এটম্ বোমাৰে নিজে নিজক হত্যা কৰিবলৈ ওলাইছে। পুৰণি স্বাধীনতা লাভ কৰি আমাৰ একো লাভেই নহব. যদি তাৰ লগে লগে আমি আমাৰ হেৰোৱা পুৰণি দৰ্শনখনো ঘূৰাই নাপাওঁ।

